

İslam Mezhepleri Klasik Kaynaklarında Mürcie Tasnifleri ve Günümüzde Mürcie Algısı

Metin Avcı

0000-0002-8651-0321 | metin.avci@ogu.edu.tr

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Eskişehir, Türkiye

ROR ID: [01dzjez04](https://orcid.org/01dzjez04)

Öz

Kitâbü'l-İrcâ, Mürcie fırkasına dair bilgi veren en eski İslam Mezhepleri Tarihi kaynağıdır. Sonra Şîf, Mu'tezilî, Eş'arî, Sünnî, Zâhirî ve İsmâilî Makâlât geleneğine ait eserler telif edilmiş ve bunların bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Makâlât geleneğinin olgun döneminin önemli eserlerinden olan *el-Milel ve'n-Nihal*'de; o güne kadar yazılan eserlerde bir usûl ve tasnif anlayışının yoksunluğundan dem vurulmuş, bunun mezhep ve fırkaların günümüze olduğundan farklı yansıtılmasına yol açtığına işaret edilmiştir. Mürcie bu klasik kaynakların bir kısmında sapık, hevâ ve bid'ât ehlinde sayılmış ve farklı tasniflere tabi tutulmuştur. Hanefî-Mâtürîdî gelenek ise toptan kabul ve toptan red şeklindeki toptancı kategoriyi kabul etmeyip, Mürcie'yi mahmûd/mezmûm ayırımına tabi tutmuş ve geleneğin güçlü temsilcileri olan Mâtürîdî (ö. 333/944), Nesefî (ö. 508/1115) ve Alâuddin es-Semerkandî (ö. 539/1144) gibi önemli âlimler Ebû Hanîfe'yi (ö. 150/767) övülen Mürcie'den saymışlardır. Yapılan bu tasnifler ve genelde Mürcie akidesiyle ilişkilendirilen Ebû Hanîfe hakkında söylenenler, günümüzdeki Mürcie algısını da etkilemiştir. Bu eserlerin bir kısmında mezhep taassubunun öncelendiği dikkat çekerken, bazı müelliflerin tarafsız kalmayı başararak tarihsel seyrine uygun Mürcie tasviri yaptıkları, Mürcie'nin birleştirici ve kuşatıcı iman görüşlerinin anlaşılmasına katkı sundukları görülmüştür. Hatta Mürcie'yi eleştirmekle birlikte kurtuluşa eren fırkanın "Ehlü'l-Cema'at ve'l-Mürciûn" olduğunu zikreden müellifler olmuştur. Günümüzün Mürcie algısının oluşumunda ise birçok akademisyen ve görüşlerinden bahsetmek mümkündür. Bu konudaki belli başlı çalışmalar analiz edildiğinde günümüz akademisyenlerinin de Mürcie konusundaki kanaatlerinin farklı olduğu anlaşılmaktadır. Ebû Hanîfe'nin Mürcie'den sayılmasını düşmanca bir tavır olarak kabul edip bir itham ve iddia olarak değerlendiren akademisyenler olduğu gibi, onun özellikle iman konusundaki teorik görüşlerinin diğer fırka ve mezhepleri de etkilediğini, bu sebeple bazı grupların; Havâric Mürciesi, Kaderiyye Mürciesi ve Cebriye Mürciesi gibi isimler altında anılmaya başlandığını ifade edenler vardır. Bu konuda hazırlanan Kutlu'nun (d. 1963) doktora tezinde Mürcie'nin; İslam düşüncesinin en müsamahakâr, insan odaklı ve sorun çözücü müstakil bir siyasî-itikadî mezhep olduğu, fikirleri, temsilcileri ve yayıldığı bölgeler süreç takibi ile tarafsız bir şekilde ortaya konulmuş, Ebû Hanîfe'siz Mürcie, Mürcie'siz Ebû Hanîfe'den bahsetmenin imkansızlığının altı çizilmiştir. Türkiye'de yapılan bu akademik çalışmaların yanında özellikle Vehhâbîlerin ve Seleflilerin yazdığı bazı eserlerin dilimize tercüme edilerek, Vehhâbî düşüncenin Mürcie aleyhtarlığı üzerinden empoze edildiği müşahade edilmektedir. Seleflik öncülerinden sayılan el-Havâlî (d. 1950) ve el-Makdisî (d. 1959) bu müelliflerdendir. Havâlî hazırladığı doktora tezinde; iman-amel ayırımı yapan ve ameli terk eden herkesin kâfir olduğunu savunmuş, ameli terk edenleri kâfir saymayan Mâtürîdî, Eş'arî (ö. 324/935) ve diğer fırkaların hepsini Mürcie'den saymıştır. Makdisî ise imanın kalp işi olduğunu söyleyenlerin Âvam İrcâsından, ameli imanın kemâle erme şartı olarak kabul edenlerin Davetçi İrcâsından olduklarını söyleyerek, bu kimseleri asrın Mürcîileri şeklinde niteleyip sapıklık ve küfürle itham etmiştir. Bunlara göre Mürcie tarih sahnesinden silinmemiş bilakis yaşamakta ve Müslümanlara zarar vermeye devam etmektedir. Bu çalışmada Şehristânî'ye kadar yazılıp günümüze ulaşan İslam Mezhepleri klasik kaynaklarında, "Mürcie'nin nasıl tasnif edildiği, Ebû Hanîfe'nin itikâta hangi mezhebe nispet edildiği, günümüz Mürcie algısının oluşumunda bu eserlerin etkisinin ne olduğu" sorularının cevapları aranacaktır. Tarihsel süreç dikkate alınarak tetkik edilen bu ilk kaynaklardaki bilgiler, günümüz akademik çalışmalarının verdiği bilgilerle mukayese edilecek,

geçmişte ve günümüzde ortak bir Mürcie algısının oluşup oluşmadığı, farklı tasnif ve okumaların hâlâ devam edip etmediği tartışılacaktır. Araştırmada akademik etik ve yazım kurallarına dikkat edilmiş ve konu hakkındaki kanaatler betimlenerek metne aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler

İslam Mezhepleri, Makalât, Fırka, Mürcie, Tasnif, Ebu Hanife

Atıf Bilgisi

Avcı, Metin. "İslam Mezhepleri Klasik Kaynaklarında Mürcie Tasnifleri ve Günümüzde Mürcie Algısı". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (Eylül 2024), 996-1021. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1484937>

Geliş Tarihi	15.05.2024
Kabul Tarihi	08.08.2024
Yayın Tarihi	15.09.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Etik Bildirim	ethicilahiyat@ogu.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Classifications of Murji'ah in Classical Sources of Islamic Sects and Contemporary Perceptions of Murji'ah

Metin Avcı

0000-0002-8651-0321 | metin.avci@ogu.edu.tr

Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology, Department of History of Islamic Sects, Eskişehir, Türkiye

ROR ID: [01dzej204](https://orcid.org/01dzej204)

Abstract

Kitāb al-Irja is the oldest source of the History of Islamic Sects that provides information about the Murjīe party. Later, works belonging to the Shi'ite, Mu'tazilī, Ash'arī, Sunni, Zāhirī, and Ismāilī Makālāt traditions were written, and some of them have survived to the present day. One of the key works of the mature period of the Makālāt tradition, al-Milel wa'n-Nihal, mentioned the lack of understanding of procedure and classification in works written up to that point and pointed out that this led to the reflection of sects and parties differently than they are today. In some of these classical sources, Murjīe was considered to be a pervert, one of the people of hawā and bid'āt and was subjected to different classifications. In contrast, the Hanafi-Māturīdī tradition did not embrace the concept of totally acceptance and rejection. Instead, they evaluated the Murjīe based on the mahmūd/mezmūm distinction. Prominent scholars like Māturīdī (d. 333/944), Nasafī (d. 508/1115), and Alāuddin as-Samarkandī (d. 539/1144), who were influential figures in this tradition, regarded Abu Hanifa (d. 150/767) as one of the esteemed Murjīe. The classifications and the discourse surrounding Abu Hanifah, a prominent figure in the Murjīe creed, have significantly influenced the contemporary perception of Murjīe. While some of these works prioritise sectarian bigotry, some authors have managed to remain neutral, depict the Murjīe in accordance with its historical course, and contribute to the understanding of the Murjīe's unifying and encompassing views of faith. In fact, there were authors who criticized Mūrjīe and mentioned that the party that achieved salvation was "Ahlū'l-Jama'at wa'l-Mürciūn". The formation of today's perception of Murjīe can be traced back to a multitude of academics and their respective perspectives. The formation of today's perception of Murjīe can be traced back to a multitude of academics and their respective perspectives. While some academics view Abu Hanifah's recognition as a hostile attitude and a form of accusation and allegation, they also assert that his theoretical beliefs regarding faith had an impact on other factions and sects, leading to the naming of certain groups as "Havāric Murjīe", "Kaderiyye Murjīe", and "Cebriyye Murjīe". In his doctoral thesis on this subject, Kutlu (b. 1963) argued that Murjīe was the most tolerant in Islamic thought; he revealed the human-oriented and problem-solving independent political-religious sect, its ideas, representatives, and the regions where it spread in an impartial manner by following the process, and he underlined the impossibility of talking about Murjīe without Abu Hanifa. In addition to the academic research conducted in Turkey, it has been noted that certain works written by Wahhabis and Salafis have been translated into our language and have been imposed on Wahhabi thought through anti-Murjīe sentiment. Al-Hawali (b. 1950) and al-Maqdisī (b. 1959), regarded as pioneers of Salafism, are among these authors. In his doctoral thesis, he argued that anyone who discriminates between faith and deeds and abandons deeds is an infidel. He included all of the Māturīdī, Ash'arī, and other Murjīe factions, who did not regard those who abandoned the deed as infidels. On the other hand, Maqdisī asserted that those who assert that faith is the product of the heart are from the Āvam Irjā, while those who embrace deeds as the prerequisite for the perfection of faith are from the Invitation Irjā. He referred to these individuals as the Murjīīs of the century, characterised by perversion and blasphemy. They assert that Murjīe is still alive and is still harming Muslims, and that it has not been completely eliminated from the historical stage. In this investigation, the classical sources of Islamic Sects that have been written up to Shahrastani and have survived to the present day will be examined to determine

the answers to the questions of "how the Murjic was classified," which sect Abu Hanifa was compared to in the creed, and what is the impact of these works on the formation of today's perception of Murjic. The information in these early sources, which were analysed in the context of the historical process, will be compared with the information provided by contemporary academic studies. The discussion will center on the establishment of a shared understanding of Murjic in the past and present, and the persistence of differing classifications and interpretations. The research was conducted with a focus on academic ethics and spelling rules, and the opinions on the subject were described and incorporated into the text.

Keywords

Islamic Sects, Maqalât, Faction, Murji'ah, Classification, Abu Hanifa

Citation:

Avcı, Metin. "Classifications of Murji'ah in Classical Sources of Islamic Sects and Contemporary Perceptions of Murji'ah". *Journal of Eskişehir Osmangazi University Faculty of Theology* 11/2 (September 2024), 996-1021. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1484937>

Date of Submission	05.15.2024
Date of Acceptance	08.08.2024
Date of Publication	09.15.2024
Peer-Review	Double anonymized / Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ethicilahiyat@ogu.edu.tr
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

İslam Mezhepleri Tarihi, Müslümanlar arasında ilk dönemlerde ortaya çıkan mezhep ve fırkaların görüşlerini inceleyen makālât, fırak, milel-nihal vb. adlar altında zengin bir literatüre sahiptir. Buna rağmen mezheplerin tasnifi ve sayılarının belirlenebilmesi, bu alanın temel problemleri olmaya devam etmiştir. Bunda Mezhepler Tarihi müelliflerinin çoğunluğunun; eserlerini 73 fırka/iftirak rivayetini¹ esas alarak telif yoluna gitmiş olmalarının payı büyüktür. Nitekim bu müellifler, fırkaları 73'e tamamlayabilmek adına bazen İslam dışı olan fırkaları da hesaba katmış bazen de aralarında neredeyse hiçbir fark bulunmayan fırkaları ayrı ayrı saymışlardır. Zamanla fırka sayıları artınca, bu sefer de 73 rakamını aşmamak adına İslam'ın ana fırkalarını, aralarında farklılıklar bulunan alt kollarını hesaba katmadan tek saymışlardır. Bu müellifler, kurtuluşa erecek olan fırkanın kendi fırkaları olduğunu ispat etmek için büyük çaba harcamışlardır.

Şehristânî'nin değindiği gibi, fırkaların tasnifinde esas alınacak ortak bir metodun bulunmayışı², yapılan tasniflerdeki farklılıkların başlıca müsebbibi olmuştur. Nitekim her müellif farklı kriterleri dikkate almış; bazıları kendi mezhebinin üstünlüğünü ortaya koyabilmek, hariçte kalanları da sapık sayabilmek adına ayet, hadis ve icmâdan deliller sunma yoluna başvurmuştur. Bir bakıma mezhepler ve fırkalar tarafsız bir şekilde tespit edilmek yerine, ilmî olmayan itham ve yorumlara maruz bırakılmıştır.

Müelliflerin mezhep aidiyetlerinin diğer mezheplere ve fırkalara bakışında nesnellik sorunu oluşturmuş olması, alanın çözülemeyen temel sorunlarından biri olarak geçerliliğini korumaktadır. Bu sebeple bir Mezhepler Tarihçisi, herhangi bir bilgi için alanın temel kaynaklarına başvurduğunda, bu ayrıntıyı göz önünde bulundurmalı ve bilgi paylaşımında ihtiyatlı davranmalıdır. Diğer taraftan ele aldığı bir fırka veya mezhep hakkında, o mezhebin hangi şartlar altında nasıl ve niçin ortaya çıktığı, varoluş sebebinin ne olduğunun aydınlatılması son derece önem arz eden bir meseledir.³ Bu bağlamda mezheplerin teşekkül dönemi iyi irdelenmelidir. Örneğin Mürcie, İslam toplumundaki ilk ayrılıkçı fırka olarak bilinen Hâricîlerin tekfir anlayışına ve itikadî görüşlerine bir tepki olarak ortaya çıkan mezheplerden birisidir. Elbette tüm fırka ve mezheplerde olduğu gibi, süreç içerisinde Mürcie'nin de farklılaşmaya maruz kaldığını söylemek mümkündür.

1. Klasik Kaynaklarda Mürcie Tasnifleri

İslam Mezhepleri Tarihi'nin klasik kaynaklarının özellikleri ve içeriklerine dair birçok çalışma yapılmıştır.⁴ Akademik ve etik çerçevede yapılan her yeni çalışmanın, İslam Mezhepleri

¹ Bu rivayet bir bakıma Allah resulünü mezhepçiliğe alet eden bir konumdadır. bk. (Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler* (Isparta: Tuğra Matbaası, 2001), 25-31).

² Muhammed b. Abdülkerim Ebû'l-Feth eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, ed. Ahmad Fehmi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2013), 5.

³ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2016), 24.

⁴ Bazıları için bk. Ethem Ruhi Fuğlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008), 20-41; Hasan Onat vd. (ed.) *İslâm Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 46-49; Mustafa Akman, *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları İçerik ve Özellikleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 1-294; Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2020), 26-34.

alanına yeni katkılar sağlayacağı muhakkaktır. Bu düşünceyle hareket ederek çalışmamızda; *Kitâbü'l-İrcâ*, *Firaku's-Şîa*, *el-Makâlât ve'l-fırak*, *er-Red 'ala ehli'l-bid'â*, *el-Makâlât*, *Makâlâtü'l-İslâmîyyîn*, *et-Tenbih ve'r-Red*, *Kitâbü's-Şecere*, *el-Fark beyne'l-fırak*, *el-Fasl*, *et-Tabzir fi'd-dîn* ve *el-Milel ve'n-Nihal* gibi İslam Mezhepler Tarihi'nin ilk kaynaklarından ve günümüzde Mürcie'ye dair yapılan akademik çalışmalardan yararlanarak geçmiş ve günümüzdeki Mürcie algısını ortaya koymayı hedefledik.

1.1. Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye'nin (ö. 100/718) Kitâbü'l-İrcâ'sı

Muhammed el-Hanefiyye, Hz. Ali'nin (ö. 40/661) hanımlarından Havle bint-i Ca'fer el-Hanefiyye'den dünyaya gelmiş, Hz. Hasan'ın üvey kardeşidir. Oğlu Hasan, Hz. Ali'nin torunu, Hz. Hasan'ın ise yeğenidir. Hasan'ın İrcâ görüşünü açıklayan ve bu görüşü temellendiren ilk kişi olduğu, ondan başka Mürciî âlimlerin de İrcâ akidesini savunmak için *Kitâbü'l-İrcâ* adıyla eserler kaleme aldıkları fakat bunların günümüze ulaşmadığı zikredilmiştir. Günümüze ulaşan Hasan'ın *Kitâbü'l-İrcâ'sı* iki sayfa olup Türkçeye çevrilmiş bulunmaktadır.⁵

Hasan, *Kitâbü'l-İrcâ*'da ortaya koyduğu İrcâ fikri sebebiyle kınanmıştır. Bu çalışma aslında insanların bu fikrin ne zaman ortaya çıktığına dair meraklarını gidermeye yönelik kaleme alınmıştır. Ona göre bu fikrin ilk ortaya çıkışı Hz. Musa zamanında olmuş; Firavun Hz. Musa'ya “Peki ilk nesillerin hali ne olacak?”⁶ diye sorunca, Hz. Musa ona “Onun bilgisi Rabbimin katında bir kitaptadır. Benim Rabbim ne yanılır ne de unuttur”⁷ şeklinde cevap vermiş ve Firavun'u susturmuştur.⁸

Kitâbü'l-İrcâ, İrcâ görüşünden hariç Sebeiyye ve Havâric hakkında da bilgiler sunmaktadır. Hasan'a göre Sebeiyye fırkası Hz. Peygamber tarafından Kur'ân'ın onda dokuzunun gizlediğini iddia ederek hem Kur'an'a hem de peygambere iftirada bulunmuştur. Yine bu kimseler Arab'ın Ehl-i Beyt'ini imam edinmişler ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak için gayret göstermişlerdir. Hâricîler ise kanlarını dökmek için kendilerine hücum etmiştir. Oysa ki İrcâ görüşü Allah'ın bu dünyadaki sağlam ipidir. Her kim ona sarılırsa ahirette haklı çıkacaktır.⁹

1.2. Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî'nin (ö. 310/922) el-Firaku's-Şîa'sı ve Ebû Halef Sa'd b. Abdillah el-Eş'arî el-Kummî'nin (ö. 301/913) el-Makâlât ve'l-fırak'ı

Mûsâ en-Nevbahtî, Bağdat'ın ileri gelen Nevbaht ailesine mensup olup, Ehl-i Beyt mezhebi olan Şîa'yı benimseyen meşhur bir felsefeci ve kelimcidir. Dönemindeki Ebû Osman ed-Dımeşkî (ö.?) gibi felsefeciler onun evinde toplanır ve müzakere ederlerdi. Mu'tezile mensupları ise onu kendilerinden sayardı. Ancak Nevbaht ailesinin açık bir şekilde Ehl-i Beyt taraftarı olduğu bilinirdi.¹⁰

Nevbahtî ana mezhepleri Şîa, Mürcie, Mu'tezile ve Havâric olmak üzere dörde ayırmış, ortaya çıkış sebeplerine veya görüşlerinin delillerine temas etmeden Şîa dışındaki mezhepleri yüzeysel

⁵ Sönmez Kutlu, “İlk Mürciî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (1997), 317-331.

⁶ Tâhâ 20/51.

⁷ Tâhâ 20/52.

⁸ Kutlu, “Kitâbü'l-İrcâ”, 324.

⁹ Kutlu, “Kitâbü'l-İrcâ”, 324-328.

¹⁰ Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen, ed. Abdülkadir Coşkun (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 603.

olarak ele almıştır. Onun ortaya koyduğu Mürcie tarifi ise son derece ilginçtir. Çünkü o Hz. Ali'nin öldürülmesinden sonra Muâviye'nin (ö. 60/680) safında birleşen herkesi Mürcie ismi altında toplamıştır. Ona göre bu kimseler çoğunluğu teşkil eden cahil halk olup, güçlüye ve hüküm sahibine alkış tutan, önceden ayrılığa düşen herkesi dost edinen, imanı sadece dillerinin ikrarına hasreden ve topluca bağışlanacaklarını uman kimselerdir.¹¹

Nevbahtî Mürcie'yi; Cehmiyye, Gaylâniyye, Mâsiriyye ve Şukkâk (Betriyye) olarak dörde ayırmıştır. Cehmiyye; Cehm b. Safvân'a (ö. 128/746) uyan Horasan Mürcie'sidir. Gaylâniyye; Gaylân b. Mervân'a (ö. 120/738) ittiba eden Şam Mürcie'sidir. Mâsiriyye; Amr b. Kays el-Mâsır'a (ö. 146/763) uyan Irak Mürcie'sidir. Şukkâk/Betriyye ise aralarında İbn Ebî Leylâ (ö. 148/765), Süfîyân es-Sevrî (ö. 161/778), Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve İmam Şâfi'nin (ö. 204/820) de bulunduğu Haşviyye/Hadis taraftarlarıdır.¹²

Nevbahtî bu tasnifinde Ebû Hanîfe'yi Mâsiriyye fırkasından saymıştır. Ebû Hanîfe'nin de diğer Mürcie gibi "İmamlar Kureys'tendir" hadisini esas aldığını; Kureys'ten olup da Kitap, sünnet ve adaletle yöneten herkesin imam olabileceği görüşünde birleştiklerini söylemiştir.¹³

On birinci imam Hasan el-Askerî ile görüştüğü söylenen Şîî muhaddis Kummî'nin¹⁴ *el-Makâlât ve'l-fırak* adlı eseri ise; Şîî makâlât yazıcılığının günümüze ulaşan en eski örneği kabul edilir. 40 sayfa kadar fazla bilgi içermekle beraber, bu eser ölüm tarihleri dikkate alındığında akran oldukları anlaşılan Nevbahtî'nin *el-Fıraku's-Şîa'sı* ile hemen hemen aynıdır. Bundan dolayı eserin, Nevbahtî'ye ait olabileceği tartışmaları da gündeme gelmiştir.¹⁵ Nitekim her iki müellifin 73 fırka rivayetinden bağımsız olarak aynı metodu izledikleri görülmüştür. Kummî'nin Mürcie tasnifi de Nevbahtî'den farklı değildir.

1.3. Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fadl en-Neseffî'nin (ö. 318/930) *er-Red 'ala ehli'l-bid'â ve'l-ehvâi'd-dâlle'si*

Mekhûl en-Neseffî; Ebû'l-Muîn en-Neseffî'nin (ö. 507/1099) büyük dedelerinden olup, Hanefî itikâdına göre amel etmiştir.¹⁶ *er-Red 'ala ehli'l-bid'â*; Doğu Hanefî fırak geleneğinin en eski örneği olarak meşhur olmuş, orijinal içeriğiyle kendisinden sonra kaleme alınan Hanefîlik-Mâtürîdîlik mezhebine mensup müellifleri etkilemiştir. Özellikle mezheplerin tasnifi, isimlendirilmesi, fırkaların görüşleri vb. konularda çok az ilave ve değişikliklerle eser tekrarlanmıştır. Ancak yeni müellifatta dikkat çeken en önemli farklılık; Mekhûl en-Neseffî'nin kullandığı "Ehlü'l-Cema'at ve'l-Mürciûn" ifadesinin, "Ehl-i Sünnet ve'l-Cema'at" olarak değişmiş olmasıdır. Nitekim eserin yapılan ikinci tahkikinde; "ve'l-Mürciûn" ifadesi ilk tahkikinden farklı olarak "ve'l-mürcevne" şeklinde harekelenip takdim edilmiştir. Bunun yanlış bir tercih olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü

¹¹ Ebû Halef Sa'd b. Abdillâh el-Eş'arî el-Kummî- Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî, *Şîî Fırkalar, Kitâbu'l-Makâlât ve'l-fırak, Fıraku's-Şîa*, çev. Hasan Onat vd. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 60-61.

¹² Kummî- Nevbahtî, *Şîî Fırkalar*, 62-64.

¹³ Kummî- Nevbahtî, *Şîî Fırkalar*, 72.

¹⁴ Kummî- Nevbahtî, *Şîî Fırkalar*, 27-30.

¹⁵ Cevâd Meşkûr, "Sa'd b. Abdillâh Eş'arî Kummî'nin Kitâbu'l-Makâlât'ı ve Nevbahtî'nin Fıraku's-Şîa Eseri ile Mukayesesi", çev. Şahin Ahmetoğlu, *İğdir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2013), 223, 229-30. Krş. Kummî- Nevbahtî, *Şîî Fırkalar*, 42-45.

¹⁶ Muhammed Abdülhay el-Hindî el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, nşr. Ahmed ez-Za'bî (Beyrut: Dârü'l-Erkâm, 1998), 355.

daha sonra geçen ifadelerin İsm-i fâil sigasında oldukları göz önüne alındığında “Ehlü’l-cema’at ve’l-Mürcevne” şeklindeki bir kullanım; “Ertelenen/geciktirilen/geriye bırakılan/beklenti içinde olunan/ümit edilen Ehl-i Cemaat” anlamına gelir ki böyle bir kullanımın, İslam Mezhepleri kaynaklarında ve kavram ağında hiçbir anlamı ve karşılığı yoktur. Oysa ki burada kastedilen; kurtuluşa eren Cema’atin ipine sınıksız sarılan, fırkalara bölünmekten ve bid’ate düşmekten sakınan, Nebî (s.a.v.) ve onun ashabına uyan “Ehlü’l-Cema’at ve’l-Mürciûn” dur.¹⁷

Er-Red ‘ala ehli’l-bid’â; müellifinin Kerrâmî Mürcie’sinden olduğu söylenerek Mürcie klasiği olarak da kabul görmüştür.¹⁸ Nitekim müellifin öyle bir itirafı olmasa da iman görüşü başta olmak üzere eserinde Kerrâmî olabileceğini destekleyen görüşler bulunmaktadır.¹⁹

Mekhûl en-Neseفیye göre ana mezhepler; kendilerinden 72 sapık fırkanın türediği Harûriyye, Revâfıza, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürcie’dir. Mürcie; Târikiyye, Sâyibiyye, Râciyye, Şâkkiyye, Beyhesiyye, Müstesniyye, Haşeviyye, Ameliyye, Mangûsiyye, Müşebbehîyye, Eseriyye ve Bid’iyye olmak üzere on iki fırkadır ki bu tasnifte daha önce duymadığımız gruplar bulunmaktadır.²⁰ Ancak müellifin bu tasnifindeki asıl sorun Mürcie’yi; “Ehl-i Cema’at ve’l-Mürciûn” veya “Ehl-i Cema’at” olarak vermesi aynı zamanda Ashabü’l-Hadîs’in görüşlerinden yola çıkarak ürettiği bazı fırkaları Mürcie’nin alt kollarına katıp, muhaliflerinin fikirleri üzerinden eleştirmiş olmasıdır. O bunu yaparken önce fırkaların görüşlerini verir sonra kendi görüşünü Cema’at görüşü olarak aktarır. Ona göre asıl Mürcie; imanın amelsiz söz olduğunu ve küfürle birlikte iyilik fayda vermeyeceği gibi imanla birlikte kötülüğün zarar vermeyeceğini iddia eden kimselerdir. Oysaki iman Allah’ın ikrarı, amel ise onun şerâ’iyidir. İman önce, amel sonra olup iman artmaz ve eksilmez, artması ve eksilmesi küfürdür. İmanda istisna ve şüpheli iman geçersizdir. Böylece Mekhûl en-Neseفی, Mürciî Ehl-i Cema’at’i lanetlenen fırkalardan ayrı tutarak kurtuluşa eren fırka saymış, ayrıca bazı görüşleriyle Ehl-i Re’y’in yanında yer almıştır. Eserinde zayıf ve yudurma hadislerle yer verdiği için de eleştirilmiştir.²¹ Yine onun tasnif ettiği fırkaların görüşlerini açıklamak yerine, bu görüşleri çürütmekle meşgul olması hatta hedeflediği rakama ulaşmak için yeni fırkalar üretmekten geri durmayışı kendisine yöneltilen eleştirilerin diğer sebebidir.²² *Er-Red ‘ala ehli’l-bid’â*; Doğu Hanefî fırak geleneğine örnek sayılmasına rağmen, eserde Ebû Hanîfe’den sadece üç nakil yapılmış olması oldukça dikkat çekicidir.²³

¹⁷ Ebû Mutî’ Mekhûl b. el-Fadl en-Neseفی, *er-Red ‘ala ehli’l-bid’â ve’l-ehvâi’l-dâlle*, thk. Seyit Bahçıvan (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013), 134-135).

¹⁸ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 92-94; Bulut, *İslam Mezhepleri*, 65-68; Akman, *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları*, 35-37.

¹⁹ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 263. Krş. Kadir Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdi Fırka Tasnifleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 137-140.

²⁰ Mekhûl en-Neseفی, *er-Red ‘ala ehli’l-bid’â*, 131-135, 241-264.

²¹ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, 262-266.

²² Kendisini kurtuluşa eren fırkanın mensubu ilan eden müellifler, genellikle 73 rakamını tamamlama meylini taşımışlardır. bk. (Kadir Gömbeyaz, “73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005), 152-159).

²³ Bu nakiller için bk. (Mekhûl en-Neseفی, *er-Red ‘ala ehli’l-bid’â*, 163, 254).

1.4. Ebû'l-Kâsım el-Kâ'bî el-Belhî'nin (ö. 319 /931) *el-Makâlât*'ı

Bağdat Mu'tezile'sinden Hayyât'ın talebesi, hocasının vefatından sonra ise Bağdat ekolünün lideri olan Kâ'bî'nin; İslâm düşüncesine yön veren meşhur bir Mu'tezilî âlim olduğu herkesin kabul ettiği bir gerçektir. *el-Makâlât* günümüze ulaşan eserleri arasında en önemli olanıdır.²⁴ Kâ'bî'nin, Hanefî tabakat kitaplarında zikredilmesi fıkhîta Hanefiliği tercih etmiş olmasına bağlanmış, Hanefî mezhebi içerisinde de önemli bir mevkiye sahip olduğuna yorulmuştur.²⁵ Mu'tezile alimlerinden onu ayıran özellik; Hadis'e önem vermesi olarak gösterilirken, İslâm davetindeki samimiyeti neticesinde birçok insanın İslâm'ı din olarak tercih ettiği söylenmiştir.²⁶

73 fırka rivayetini dikkate almayan *el-Makâlât*'ta dönemin ana fırkaları Şîa, Havâric, Mu'tezile, Mürcie, Âmme ve Haşeviyye olarak tasnif edilmiştir.²⁷ Mürcie iki sınıfta ele alınmış, ilk sınıf Muhammed b. Şebîb ve taraftarlarına hasredilmiştir. Bu grubun yarısı ister helal ister haram kabul ederek işlesin, büyük günah sahiplerini tehdit eden ayetlerin, bütün kebâir sahiplerini kapsadığını yani umum manası ifade ettiklerini kabul etmiştir. Diğer yarısı ise; bu ayetlerin büyük günahları haram saymaksızın helal sayanlar için nazil olduğunu yani husus ifade ettiğini söylemiştir. Mürcie'nin ikinci sınıfını ise bu ayetlerde istisna olduğu görüşünde olanlar teşkil etmiştir. Bu kimselere göre Yüce Allah "Kim bir mü'mini kasten öldürürse, onun cezası cehennemdir"²⁸ buyururken, "şayet dilersem veya istersem" şeklinde istisna yapmıştır.²⁹

Kâ'bî'ye göre Mürcie; büyük günah işleyenlerin tövbe etmeden ölmeleri halinde cezasının affedilip affedilmeyeceği hususunda fikir belirtmeyip, bu kimselerin hallerini Allah'a ertelemeye birleşmişler ve bu yüzden Mürcie olarak isimlendirilmişlerdir. O, küfrü gerektirmeyen büyük günahları sebebiyle Allah'ın hiç kimseyi cehenneme sokmayacağını ve Mürcie'nin görüşünün bu olduğunu zanneden bazı kimselere şahit olduğunu belirterek bunun yanlışlığına dikkat çekmiştir. Çünkü ona göre Mürcie büyük günah sahibinin cezalandırılmayacağını söylemez bilakis bu kimsenin cezasının affedileceği hususunda ümit sahibi olup hükmü Allah'a bırakır. Bu görüşün Gaylân b. Mervân, Ebû Şimr, Müveys b. İmrân, Fadl er-Rekkâşî, Muhammed b. Şebîb, Saîd b. Cübeyr, Talk b. Habîb, Amr b. Mürre, Ömer b. Zerr, Hammâd b. Ebî Süleyman, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Muhammed, İbn Hasan, Bişr b. 'Itâb, Râid b. Câfer ve Süfyân b. Sahbân gibi âlimlere atfedildiğini söyleyen Kâ'bî, bunların Mürcie'den adaletiyle tanınan, başkaları tarafından yönetilemeyen kimseler olduklarının altını çizmiş, İrcâ görüşünün en fazla Horasan'da yayıldığını belirtmiştir.³⁰

Kâ'bî, minberde "Ey insanlar! Sizden birinizin ihtiyacını gidermede Allah'ın resulü mü daha cömerttir yoksa halkına karşı onun halifesi mi daha cömerttir?" diyen Haccâc b. Yûsuf'u küfre düşmekle suçlayan Abdurrahman b. el-Eş'as'ın başlattığı isyan hareketini, Mürcie'nin ortaya

²⁴ Ebû'l-Kâsım el-Kâ'bî el-Belhî, *Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyünü'l-Mesâilî ve'l-Cevâbât*, thk. Hüseyin Hansû vd. (İstanbul/Ummân: Kuramer- Dâru'l-Feth, 2020).

²⁵ Abdülkâdir İbn Ebî'l-Vefâ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, nşr. M. Abdullah eş-Şerif (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 504.

²⁶ Ahmed b. Yahyâ İbnü'l-Murtazâ, *Mu'tezile'nin Biyografik Tarihi (el-Münye ve'l-Emel)*, çev. Hüseyin Maraz (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 93.

²⁷ Kâ'bî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 100.

²⁸ en-Nisâ 4/93.

²⁹ Kâ'bî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 217.

³⁰ Kâ'bî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 218-219.

çıkış sebebi olarak görmektedir. Bu isyana destek veren Saîd b. Cübeyr, Ebû'l-Buhterî et-Tâî, Mâlik b. Dînar, Müslim b. Yesâr, Ebû'l-Havrâ, Abdullah b. Gâlib, Ukbe b. Abdi'l-Gaffâr, Ukbe b. Veşşâc, Ukbe b. Sahbân ve daha birçok kimsenin Haccâc tarafından öldürüldüğünü, Hasan'ın ise bu isyanı doğru bulmadığını ve katılmadığını zikretmiştir.³¹ Mürcîî âlimlere dair daha birçok önemli bilgi nakleden Kâ'bî, Cahder et-Temîmî, Horasan'dan Ebâ's-Sayyid, Kufe'den Ubeyd el-Mükteib'in reisi olduğu Mürcie fırkalarından ve görüşlerinden de bahsetmiştir.³²

1.5. Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâîl el-Eş'arî'nin (ö. 324/935) *el-Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*'i

Eş'arî'nin; Mu'tezile âlimlerinden ders aldığı, kırk yaşına kadar Mu'tezilî düşünceleri savunduğu, yine Mu'tezilî düşünce içerisinde önemli bir konuma sahip olan üvey babası Ebû Ali el-Cübbâî ile bir ders esnasında gelişen fikrî tartışması neticesinde onun cevaplarını yeterli bulmadığı gerekçesiyle Mu'tezile'den ayrıldığı kabul gören genel bir bilgidir.³³

Şâfiî fikhına göre amel ettiği bilinen Eş'arî'nin fikri hayatının çok net ifade edilemeyecek kapalılık ve kararsızlıkları içerdiği söylenebilir. Onun *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'i Mu'tezile'den ayrılışından sonra yazmış olabileceği düşünülürken,³⁴ “faziletli imam ve kâmil reis” olarak nitelendirdiği Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) mezhebine katılışı da bu dönemde olmuştur.³⁵ Hayatının son aşamasında ise rehberi olarak İbn Küllâb'ı (ö. 240/854) seçtiği zikredilmektedir.³⁶

Makâlâtü'l-İslâmiyyîn'in mukaddime bölümünde mezhepleri öncelerden farklı, doğru ve vezir bir şekilde açıklayacağını teminatını veren Eş'arî,³⁷ ana fırkaları Şîa, Havâric, Mürcie, Mu'tezile, Cehmiyye, Dırâriyye, Hüseyniyye, Bekriyye, Âmme, Ashâbü'l-Hadis ve Küllâbiye şeklinde sıralamıştır.³⁸ Fakat on fırkaya ayırdığını söylemesine rağmen on bir fırkadan bahsetmiştir ki muhtemelen fikrinin arka planında Küllâbiye'yi Ashâbü'l-Hadis'e katmak vardır.³⁹

Eş'arî, Mürcie'nin iman konusunda ihtilafa düşen bir fırka olduğunun altını çizerek; Cehmiyye, Sâlihiyye, Semeriyye, Ebû Şimr ve Yûnus Taraftarları, Sevbanîyye, Neccâriyye, Gaylâniyye, Şebîbiyye, Ebû Hanîfe Taraftarları, Tûmeniyye, Merîsiyye ve Kerrâmîyye olmak üzere on iki gruba ayırmıştır. Onun bu tasnifinde dikkat çeken en önemli husus Ebû Hanîfe ve taraftarlarını dokuzuncu grupta sayarak zemmetmiş olmasıdır. Daha sonra küfür, büyük günah

³¹ Kâ'bî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 219.

³² Daha fazla bilgi için bk. Kâ'bî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 219-220.

³³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 614-617. Krş. İrfan Abdülhamîd Fettâh, “Eş'arî, Ebû'l-Hasan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/444-445.

³⁴ Hasan Onat, “Makâlâtü'l-İslâmiyyîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/406-407.

³⁵ Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâîl el-Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, thk. Abbas Sabbâğ (Beyrut: Dâr'un-Nefâis, 1431/2010), 34-35.

³⁶ Mehmet Kalaycı, “Eşarîliğin Tarihsel Arka Planı: Küllâbilik”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/2 (Ağustos 2010): 401-411; Mehmet Keskin, “İmam Eş'arî ve Ehl-i Sünnet Mezhebine Katkısı”, *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4-5 (Ocak 2016), 6, 9-10.

³⁷ Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâîl el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*, thk. Ahmed Câd (Kahire: Dârü'l-Hadis, 2009), 7-8.

³⁸ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 12.

³⁹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 102 vd., 308 vd. Eserin tercümesinde bu ayrıntıya işaret edilmemiştir. bk. (Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâîl el-Eş'arî, “*İlk Dönem İslam Mezhepleri*”, çev. Mehmet Dalkılıç vd. (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005), 33).

meselesi, akıl yürütme, Allah'ın sıfatları vb. konularda Mürcie'nin görüşlerini aktarmıştır.⁴⁰ Eş'arî'nin Ebû Hanîfe'yi Mürcie'den sayması, çağdaşı Mâtürîdî'ye de muhalif olması anlamına gelmekteydi. Çünkü Mâtürîdî, Ebû Hanîfe'yi memdûh Mürcie'den saymıştır.⁴¹

1.6. Ebû'l-Hüseyn el-Malatî el-Askalânî et-Tarâifî eş-Şâfiî'nin (ö. 377/987) *et-Tenbih ve'r-Red 'ala Ehli'l-ehvâi ve'l-bid'a'sı*

Bizanslılar ve Araplar arasında birkaç defa el değiştiren Malatya'da doğduğu için el-Malatî, hayatının büyük bölümünü geçirdiği ve vefat ettiği şehir olan Mısır'ın Askalan şehrine nispetle el-Askalânî, ilmin yanında ticaretle meşgul olup ahşaptan yapılmış hediyeelik eşya sattığı için et-Tarâifî, Şâfiî fıkında döneminin otorite isimlerinden kabul edildiği için de eş-Şâfiî nispetleriyle bilinen Ebû'l-Hüseyn'in,⁴² Ashâbü'l-Hadis örneği kabul edilen *et-Tenbih ve'r-Red* adlı bu eseri, 73 fırka rivayetine göre ortaya konulan Selefi zihniyetin ilk örneğini teşkil etmektedir. Ayrıca Eş'arî'nin *Makâlât*'ından sonra Sünnî bakış açısına göre yazılan ikinci eser olma özelliğine sahiptir.

Malatî eserdeki bazı görüşleri sebebiyle Haşevîler'den de sayılmıştır.⁴³ Onun hadis kaynaklarında sika kabul edilmeyen ayrıca meşhur bir hadis uydurucusu olarak takdim edilen Muhammed b. 'Ukkâşe el-Kirmânî'den (ö. 241?/856?) birçok rivayette bulunmuş olması ve bunları dayanak yaparak Ashâbü'l-Hadis dışında kalan mezhep ve fırkaları sapık ilan etmesi, eserinin yoğun bir şekilde eleştirilmesine sebep olmuştur.⁴⁴ Esere yöneltilen eleştiriler bununla da sınırlı kalmamış, bazı eksikliklerden de bahsedilmiştir. Ayrıca eserde Malatî'nin sert tavrı ve tekfire varan üslubu da dikkat çekmektedir.⁴⁵

Malatî ana fırkaları Zenâdikâ (5), Cehmiyye (8), Kaderiyye (7), Mürcie (12), Râfıza (15), Harûriyye (25) = 72 olarak tasnif etmiştir. Onun akıl ve mantık dışı olarak nitelediği Mürcie akidesi şu şekildedir: “Allah'tan başka ilah olmadığına, Muhammed'in Allah'ın resulü olduğuna inanıp, Allah'ın haram kıldığı şeyleri haram, helal kıldığı şeyleri de helal kabul eden kimse; günah olduğunu kabul ederek zina etse de çalsa da öldürse de içki içse de namuslu kadınlara iftira atsa da namazı, zekâtı, orucu, bütün farzları terk etse de hatta fuhsiyata dalsa da bu günahları sebebiyle tövbeyi geri bıraksa da yine de işlediği büyük günahlar ona zarar vermez,

⁴⁰ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 81-93.

⁴¹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, thk. Bekir Topaloğlu vd. (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2005), 613-618; a. mlf., *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu, Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınları, 2005-2011), 1/81-82.

⁴² Mustafa Öz-Avni İlhan, “Malatî, Ebû'l-Hüseyn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/467. Karşılaştırma için bk. Mehmet Kubat, “el-Malatî ve İslâm Mezhepleri Tarihi'ndeki Yeri”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2010), 65-68.

⁴³ Öz-İlhan, “Malatî, Ebû'l-Hüseyn”, 468. Ayrıca eserdeki bazı hatalar, Malatî'nin kendisinden nakillerde bulunduğu kaynaklarına karşı hassasiyetten uzak davranışına bağlanmış ve onun usul ilminde yetersiz oluşuyla itham edilmesine yol açmıştır. Bütün negatif eleştirilere rağmen eserin orijinalliğine yönelik takdirler daha ağır basmıştır. bk. (Muhammed Salih Yıldırım, *Malatî ve Tenbih'in Kelâm İlmi Açısından Değerlendirilmesi* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 31).

⁴⁴ *et-Tenbih*'te nakledilen rivayetlerin yaklaşık olarak üçte birinin uydurma olduğu söylenmiştir. bk. (Abdurrahman Ece, “el-Malatî'nin Ehl-i Sünnet'i Savunma ve Diğer Fırkaları Reddetme Bağlamında Kullandığı Bazı Rivayetler”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (2018), 373-374). Krş. Mehmet Kubat, *Malatî ve Kelâmî Görüşleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 116.

⁴⁵ bk. Mevlüt Özler, “Malatî; Hayatı, Eserleri ve İtikâdî İslâm Fırkalarına Bakışı”, *EKEV Akademi Dergisi* 1/2 (Mayıs 1998), 132.

öldüğü zaman cennete girer. Ancak bu günahları helal sayarak işlerse Allah katında kâfir ve müşrik olur, imandan çıkar ve cehennemlik olur. İman artmaz ve eksilmez; meleklerin, peygamberlerin, avamın ve âlimlerin imanı birdir. İman aslında neyse odur ve hiçbir artma olmadan olduğu şekilde kalır”⁴⁶

Malatî, Mürcie’yi on iki alt gruba ayırarak muğlak ve eksik bir tasnif yapmıştır. Fırka isimlerini kurucularından bahsetmeksizin; “Sınıfun minhüm/onlardan bir grup” diyerek aktarmıştır. Fakat aktardığı görüşler birbirine çok yakın olmakla birlikte bir grup yine eksik kalmış, on iki yerine on bir grubun görüşünü vermiştir. Onun görüşlerini aktardığı bu gruplardan hangi fırkayı kastettiği de tam olarak anlaşılammakla birlikte, beşinci grubun görüşleri olarak verdiği bilgilerden isim vermeksizin Ebû Hanîfe ve taraftarlarını eleştirdiği anlaşılmaktadır. Ona göre bu grup imanlarının Cebrâil, Mîkâil gibi mukarreb meleklerle ve peygamberlerle aynı olduğunu zannetmektedir.⁴⁷ Devamında sanki karşısındaki muhatabına konuşuyormuşçasına Mürcie’ye iman, taat ve masiyet konuları üzerinden sorular yönelmiş, bu farazî diyaloglarla heva ve bid’at ehli oluşunu tescillemiştir.⁴⁸

1.7. Ebû Temmâm el-İsmâîlî el-Hârezmî’nin (IV/X. Yüzyıl) *Kitâbü’ş-Şecere’si* (Bâb eş-Şeytân Kısmı)

Ebû Temmâm Şîa’nın İsmâîlî kolunun katı bir savunucusu olup, telif ettiği *Kitâbü’ş-Şecere’nin* “Bâb eş-Şeytân kısmı” tamamen mezhep ve fırkalara dairdir. 73 fırka rivayetini esas alarak yazdığı bu bölümde, kurtuluşa erecek olan İsmâîlî fırkası haricinde kalan 72 fırka mensubunu katı bir üslupla eleştirmiştir. Ona göre potansiyel şeytanlar; insan ve cin şeytanları olmak üzere iki türdür. İnsan şeytanları bânını önemsemeyip sadece zâhire önem verirler ki işte bunlar tüm mezhepler ve mensuplarıdır. Çünkü mezhepler hakikatin aslını astarını bilmeyen, önemsiz konularla meşgul olan Kışriyye’dirler.⁴⁹ Birinci halife ve onu halifelğe teşvik eden ikinci halife bunlardandır. O isimlerini zikretmeksizin birinci ve ikinci ifadeleri ile Hz. Ömer’i potansiyel şeytan olarak ilan ederken, Hz. Ebûbekir’i potansiyel şeytanın telkinine maruz kalan kişi olarak ilan etmiştir.⁵⁰

Ebû Temmâm 72 fırkayı ehl-i zâhir, İsmâîlî fırkasını ise ehl-i bâtın yani Allah’ın ipi olarak nitelemiştir. Eserini yazarken kaynaklarını açıkça vermese de onun mezhep ve fırkalara dair verdiği kapsamlı bilgilerin izine Kâ’bî ve Eş’ârî’de ulaşmak mümkündür.⁵¹ Onun mezhepleri

⁴⁶ Ebû’l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Askalânî et-Tarâifi eş-Şâfiî el-Malatî, *et-Tenbih ve’r-Red ‘ala Ehli’l-ehvâi ve’l-bid’a*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Kahire: el-Mektebetü’l-Ezheriyyeti l’-Türâs, 2014), 49-50, 85.

⁴⁷ Malatî, *et-Tenbih ve’r-Red*, 125-133. Mürcie ve Ebû Hanîfe’nin “imanda eşitlik görüşü” olarak tartışılan bu mesele için bk. (Numan b. Sâbit Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve’l-Müte’allim*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022), 7-8.

⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Malatî, *et-Tenbih ve’r-Red*, 49-52.

⁴⁹ Müellif Kışriyye ifadesiyle İsmâîlî fırkası haricindeki tüm mezheplerin mensuplarını midye, istakoz gibi kabuklu hayvanlara benzeterek aşağılamaktadır. Çünkü ona göre bu mezhepler işin bânına değil zahirine yani kabuğuna odaklanmaktadır.

⁵⁰ Ebû Temmâm, *Bâbü’ş-Şeytân min Kitâbi’ş-Şecere*, thk. Wilfred Madelung vd. (Brill, Leiden, 1998), 1-3. Krş. Cahit Gülmez, Zeynep Alimoğlu Sürmeli, “Bâtınî Düşünceyi Yansıtmaya Açısından Ebû Temmâm’ın Bâbü’ş-Şeytân Min Kitabı’ş-Şecere Adlı Eserinin Tahlili”, *Turkish Journal of Shiite Studies* 5/1 (Haziran 2023), 30.

⁵¹ Ebû Temmâm, *Bâbü’ş-Şeytân*, 125.

tasnif ederken kullandığı üç farklı kriter,⁵² onu diğer makālât sahiplerinden ayıran en önemli farkıdır. O, fırkaların isimlendirilmesi meselesinde de kendini fark ettirmiştir. Örneğin diğer müelliflerin Ashâbu'l-Hadis olarak isimlendirdiği Hadis Tarafatlarını, Hadîsiyye olarak tasnif etmesi ona özgüdür. Tasnifinde Eş'arîyye mezhebini Müşebbihe'nin alt kolu olarak zikretmiş olması da yine ona mahsustur.

Ebû Temmâm kendi fırkası Ehl-i Bâtın ile beraber on iki ana fırkadan bahsetmiş, bunlardan biri olan Mürcie'yi ise; Gaylâniyye, Sâlihiyye, Ashâbu'r-Rey, Şebîbiyye, Şimriyye ve İctihâdiyye olmak üzere altı alt kola ayırmıştır. Mürcie'yi; Hadîsiyye mezhebi ile birbirlerine yaptıkları ithamlar nedeniyle de eleştirmiştir.⁵³ Onun Mürcie tasnifinde dikkat çeken husus, Mürcie'yi amelleri imandan saymayan grup altında sınıflandırmasıdır.⁵⁴

1.8. Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin (ö. 429/1037) el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkatî'n-nâciye'si

Bağdâdî; fâkih ve fıkıh usulcüsü, edebiyatçı, matematikçi ve iyi bir Eş'arî kelamcısı olmakla birlikte, şöhretini mezhepler tarihi eseri *el-Fark beyne'l-fırak*'a borçludur. Bu şöhretine rağmen eserin en fazla eleştiriye maruz kalan tarafı, fırkaları ele alırken hasım görüşlerini dayanak yapıp muhalifini zemmetmesidir. Nitekim eserde Mu'tezilî düşünceye sahip âlimler zındıklıkla suçlanıp tekfir edilmiştir.⁵⁵

Türkçe'ye tercümesi yapılan *el-Fark beyne'l-fırak*⁵⁶ müellifi Bağdâdî, 73 fırka rivayetini esas almıştır. Fırkatü'n-nâciye olan Ehl-i Sünnet ve'l-Cema'at dışında kalan ana fırkaları Revâfız, Havâric, Kaderiyye, Mu'tezile, Mürcie, Neccâriyye, Bekriyye, Dırâriyye, Cehmiyye, Kerrâmiyye olarak sayıp, alt kollarıyla beraber 72'ye tamamlamıştır.⁵⁷ Ancak onun bu tasnifi 73 rakamını oldukça aşmıştır. O Mürcie'yi üç sınıfta toplamış, alt kollarıyla 20 fırka olduklarını söylemiştir. İlk sınıf Muhammed b. Şebîb ve Ebû Şimr'in içinde olduğu cebrî kaderci gruptur ki bunlar tıpkı Mu'tezile gibi laneti hak ederler. İkinci sınıf Cehm b. Safvân'ın başını çektiği Cehmiyye grubudur. Üçüncü sınıf ise bu iki grubun dışında kalan Mürcie taraftarlarıdır ve bunlar Yûnusîyye, Gassâniyye, Sevbâniyye, Tûmeniyye ve Merfisiyye olmak üzere beş koldur. Bu kollardan Gassâniyye Ebû Hanîfe gibi düşündüğünü iddia etse de bu doğru değildir. Çünkü Ebû Hanîfe imanı; artmaz ve eksilmez diyerek vasıflandırırken, Gassâniyye; artacağını ama eksilmeyeceğini söylemiştir.⁵⁸

⁵² “Ameli imandan sayanlar”, “Ameli imandan saymayanlar” ve “Hz. Peygamberden sonra imametini Hz. Ali'ye mahsus olduğu fikrini benimseyenler”. bk. (Ebû Temmâm, *Bâbü'ş-Şeytân*, 128).

⁵³ Ebû Temmâm, *Bâbü'ş-Şeytân*, 117-118.

⁵⁴ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 100-102. Ayrıca İsmâilî Makālât geleneğinde mezheplerin tasnifini gösteren tablo için bk. (s. 177).

⁵⁵ Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. M. Muhyiddin Abdülhamîd (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1428/2007), 30.

⁵⁶ Ethem Ruhi Fiğlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005).

⁵⁷ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 25-35.

⁵⁸ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 34, 199-204.

Görüldüğü üzere Bağdâdî, Eş'ârî'nin yaptığı gibi Ebû Hanîfe'yi zemmedilen Mürcie'den saymamış bilakis Ehl-i Sünnet ve'l-Cema'at'ın ilk kelamcısı olarak takdim etmiştir. Hatta onun *el-Fıkhü'l-ekber* eserini Kaderiyye mezhebini reddetmek için yazdığını belirtmiştir.⁵⁹

1.9. Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm el-Endülüsi ez-Zâhirî'nin (ö. 456/1064) *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*'i

İbn Hazm, dört bölümden oluşan *el-Fasl*'ının sadece son bölümünü İslam mezheplerine tahsis etmiştir. Onun öncelikle Mâlikî, ardından Şâfiî mezhebini incelediği ve katı bir savunucusu olduğu Zâhirî mezhebinde karar kıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim o, Ehl-i Sünnet ve özellikle mensubu olduğu Zahirîyye mezhebini yüceltmek, diğer mezhep ve fırkaları ise eleştirmek adına bu eserini yazdığını vurgulamıştır. Ancak bunu yaparken son derece galiz bir üslup kullanmış, bazen onlara ait olmayan görüşleri de isnad etmiştir. Ona göre bir mezhep veya fırka, Ehl-i Sünnet'e ne kadar yakınsa o kadar hak ve doğru yoldadır. Şüphesiz mezhepleri buna göre tasnif etmesi onun kendine özgü metodudur. İftirak rivayetini isnadını gerekçe göstererek reddeden İbn Hazm, Ehl-i Sünnet dışında kalan ana fırkaları; Mu'tezile, Havâric, Mürcie ve Şîa olarak belirlemiştir.⁶⁰

İbn Hazm Mürcie'yi ikiye ayırarak ilk grubu Ebû Hanîfe ve taraftarlarına hasretmiştir.⁶¹ Diğer grup ise gulat Mürciesi olup onu da ikiye ayırmıştır. Birinci grup kalbiyle küfre inansa bile, iman dilin sözü olduğunu söyleyen Horasan taifesi Muhammed b. Kerrâm ve taraftarlarıdır. İkinci grup ise takıyye yapmadan iman kalbin işi gören bu sebeple dilin inkarını sorun etmeyen Cehm b. Safvân ve ona uyanlardır.⁶² İbn Hazm, Mürcie'nin iman ve küfür meselesindeki görüşlerinin altını çizerek, onları bir fırka yapan şeyin bu görüşleri olduğunu söylemiştir. O; Ebû Hanîfe'nin iman görüşlerini benimseyenleri Ehl-i Sünnet'e en yakın kimseler olarak saymış, Cehm b. Safvân, Eş'ârî ve Muhammed b. Kerrâm taraftarlarını ise Mürcie'nin Ehl-i Sünnet'e en uzakta kalanları olarak zikretmiştir. Ebû Hanîfe'den bahsederken "Allah ondan razı olsun" ifadesini kullanmıştır.⁶³

1.10. Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyînî'nin (ö. 471/1078) *et-Tabsir fi'd-dîn ve temyîzü'l-fırkatî'n-nâciye a'nî'l-fırakî'l-hâlîkîn*'i

İsferâyînî, meşhur müellif Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin hem öğrencisi hem de damadıdır. Eş'ârî kelamcılarının dördüncü tabakasından sayılan müellif, Selçuklu veziri Nizâmülmülk (ö. 485/1092) tarafından Tus'a müderris olarak atanmış⁶⁴ ve muhtemelen eserini buradaki görevi esnasında kaleme almıştır. İsferâyînî'ye göre Huzeýfe b. el-Yemânî'nin Hz. Peygambere herkesin hayrın ne olduğunu sorduğu bir minvalde şerrin ne olduğunu sormuş olmasının hikmeti, şerrin ne

⁵⁹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 319, 367.

⁶⁰ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm el-Endülüsi ez-Zâhirî, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, thk. Ahmed Şemseddin (Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1428/2007), 3/111. Krş. Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 103-107; Akman, *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları*, 64-70. Ayrıca eserin tercümesi için bk. (İbn Hazm, *el-Fasl/Dinler ve Mezhepler Tarihi*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2017).

⁶¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/261.

⁶² İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/142.

⁶³ İbn Hazm, *el-Fasl*, 3/143-165.

⁶⁴ Emrullah Yüksel, "İsferâyînî, Şehfûr b. Tâhir" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/517-518.

olduğunun bilinmesine matuftur ki onlardan uzak kalınlırsın. Çünkü şerrin ne olduğu bilinmedikçe onun vuku bulması kaçınılmaz olur.⁶⁵ Onun eserinin isimlendirilmesinde bu tespitiinin olduğu söylenebilir.

Ana fırkaları tıpkı Bağdâdî gibi on grup şeklinde tasnif eden İsferyâynî, bu fırkaları kollara ayırırken ondan bağımsız davranmış gözükmektedir. Onun tasnifine göre Revâfız, Havâric, Kaderiyye, Mürcie, Bekriyye, Neccâriyye, Dirâriyye, Cehmiyye, Kerrâmîyye alt kollarıyla beraber 72 batıl fırkayı oluşturmuştur. Fırka-i nâciye ise Ehl-i Sünnet'tir. O bunu ispatlamak için bir takım sosyolojik ve antropolojik varsayımlarda da bulunmuştur.⁶⁶

İsferyâynî; imanda İrcâ görüşünü savunan Mürcie'nin genelini üç firkadan oluştuğunu söylemiştir. Bu fırkaların ilki Gaylân ed-Dımeşkî, Ebî Şimr el-Mürçîi ve Muhammed b. Şebîb'in içinde bulunduğu Kaderiyye Mürciesidir. Bunlar Hz. Peygamberin "Şüphesiz ki Kaderiyye ve Mürcie yetmiş peygamberin lisanı üzere lanet olunmuşlardır" rivayetine dahil olan kimselerdir. Çünkü hem kader hem de İrcâ sözleri sebebiyle bu laneti hak etmişlerdir. İkinci grup ise cebr ve İrcâ'da birleşen ve kendilerince bu hakikate davet eden Cehmiyye fırkasıdır. Bunlardan cebri ve kaderi kabul etmeyen İrcâ'î-mahd türemiştir. Üçüncüsü ise ameli imandan sonraya bırakan ve "Nasıl ki iman etmeyen kimseye iyilikler fayda sağlamazsa, iman eden kimseye de kötülükler zarar vermez" görüşünü savunan ve imamı tehir ettikleri için Mürcîi olarak isimlendirilen kimselerdir. Bu kimselerin İrcâ görüşleri kendilerinden önceki Müslümanların iman anlayışına uygun olmayıp, bunlar; Yûnusiyye, Gassâniyye, Tûmaniyye, Sevbâniyye ve Merîsiyye olmak üzere beşe ayrılmıştır. Ona göre Ebû Hanîfe Mürcie'den değildir. Gassâniyye fırkasının onu kendilerinden sayması gerçeğe aykırıdır.⁶⁷

1.11. Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-Nihal*'i

Şehristânî İslam mezheplerini; tevhid, adalet, sıfat, kader, va'd ve vai'd, esmâ ve ahkâm, risâlet ve imamet konularındaki görüşleri açısından gruplandırırken 73 fırka rivayetini esas almıştır. Ancak onun tasnifi oldukça karmaşıktır ve Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaât'ın kurtuluşa erecek fırka oluşundan da bahsetmemiştir. Ayrıca görüşleri aktarılan ana ve alt gruplar sayıldığında 73 rakamının üzerinde bir sayı ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte *el-Milel ve'n-Nihal* telif edilirken objektiflik kriterlerine büyük oranda bağlı kalınmış,⁶⁸ İslam Mezhepler Tarihi yazıcılığında farklı ama olması gereken bir metodun altı çizilmiştir.

Şehristânî ana fırkalar olarak Mu'tezile, Cebriyye, Sıfatiyye, Havâric, Mürcie ve Şa'dan bahsedip bunları kollara ayırmıştır. Onun Mâtürîdîlik'ten hiç bahsetmemesi aynı dönemin ekolü olan Eş'arilik'i Sıfatiyye mezhebinin bir kolu olarak tasnif etmiş olması ilginçtir.⁶⁹ O Mürcie

⁶⁵ Ebû'l-Muzaffer el-İsferyâynî, *et-Tabsir fi'd-dîn ve'temyüzü'l-fırkati'n-nâciye 'ani'l-fıraki'l-hâlikîn*, thk. Muhammed Zâhir el-Kevseri (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2017), 14.

⁶⁶ İsferyâynî, *et-Tabsir fi'd-dîn*, 161-168.

⁶⁷ İsferyâynî, *et-Tabsir fi'd-dîn*, 83-85.

⁶⁸ Müellif eserinin hemen başında mezhep ve fırkalara ait görüşleri kendi kaynaklarından hareket ederek açıklayacağını, hiçbirini müdafaa veya tenkit etmeyeceğini ve tarafsız kalarak objektif kriterlere uygun davranacağını ilan etse de bunu yüzde yüz uyguladığını söylemek mümkün değildir. Öyle ki müellifin bazı fırkaların hadsiz ve mantıksız iddiaları karşısında zaman zaman tasvir metodunun dışına çıktığı söylenebilir. bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 4-6.

⁶⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 38, 81-91.

tasnifine ise “İrcâ” kavramının tahliliyle başlayarak epistemolojik bir yaklaşım sergilemiş ve bu kavramın; “ercih ve ehâhu/onu ve kardeşini alkoyun (geciktirin)”⁷⁰ ayetindeki “ertelemek/geciktirmek” manasından hareketle Mürcie adını aldığını söylemiştir. Çünkü ona göre Mürcie, ameli niyet ve akideden sonraya bırakan kimselerdir. Şehristânî “İrcâ” kavramının “ümit vermek” manasını ise, Mürcie mensuplarının “İman etmeyen kimseye taat fayda vermeyeceği gibi, iman eden kimseye de masiyet zarar vermez” söylemleriyle ilişkilendirmiştir.⁷¹

Şehristânî'nin Mürcie tasnifi, zikrettiğimiz kendinden önceki kaynak eserlerdeki tasniflerden bazı yönleriyle farklılıklar arz etmektedir. Onun Mürcie'yi “büyük günah sahibinin henüz dünyada iken cennetlik veya cehennemlik oluşuna dair herhangi bir hüküm tesis edilemeyeceğinden dolayı hakkında verilecek hükmün hesap gününe bırakılması” gerçeğinden hareket ederek Hâricîlerin kolları arasında saydığı Vaîdiyye fırkası⁷² ile kıyaslaması ve birbirine zıt mezhepler olarak takdim etmesi,⁷³ diğer taraftan Mürcie'nin imamete dair bazı konularda Hâricîler'in görüşlerini kabul edip onayladığını söylemesi bu farklılıklar arasındadır. Ayrıca ona göre fazilet sıralamasında Şîa Hz. Ali'yi ilk sıraya koymakta iken, İrcâ akidesinde onun fazilet sıralamasındaki konumu dördüncü sıraya atılmaktadır ki bu geciktirme ve erteleme sebebiyle Mürcie, Şîa ile de birbirine zıt iki mezhep konumundadırlar.⁷⁴

Şehristânî'nin Mürcie'yi; Havâric, Kaderiyye, Cebriyye ve hâlis Mürcie olmak üzere dörde ayırması da ona mahsus bir tasniftir. Muhammed b. Şebîb, Sâlihî ve Hâlidî'nin Kaderiyye Mürciesinden sayıldıklarına dikkatleri çekip, kendisinin onları hâlis Mürcie'den sayması yine ona has bir tasniftir.⁷⁵ Ona göre el-Mürçietü'l-hâlis; Yûnusiyye, Ubeydiyye, Gassâniyye, Sevbâniyye, Tûmeniyye ve Sâlihîyye olmak üzere altı fırkadan oluşmaktadır.⁷⁶

Şehristânî, Gassâniyye kolundan Gassân el-Kûffî'nin; Ebû Hanîfe'yi kendilerinden saymasını reddetmiştir. Ona göre Gassân bu konuda yalan söylemiştir. Çünkü Ebû Hanîfe ve taraftarları Ehl-i Sünnet Mürcie'sindendir. Zaten makâlât sahipleri de onu hâlis Mürcie'den saymıştır. Daha sonra Şehristânî, Ebû Hanîfe'nin Mürcie'den sayılmasının; imanın kalbin tasdiki olduğunu, artmayacağını ve azalmayacağını söylemesine, bu söylemlerin ise halk nezdinde Ebû Hanîfe'yi ameli imandan sonraya tehir etme şeklinde anlaşılabilir olabileceğine bağlamıştır. Oysaki ona göre Ebû Hanîfe fıkıh açısından amellerin hükmünü ortaya koymaya çalışan bir kimsedir. Böyle

⁷⁰ el-A'râf 7/111.

⁷¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 137.

⁷² Va'd ve va'id; Mu'tezile'nin beş temel prensibinden biri olmakla birlikte, Vaîdiyye; mü'minlerden büyük günah işleyen kimselerin ahirette şefaate eremeyeceğini ve ebedî cehennemlik olduklarını savunmaları cihetiyle Mu'tezile ve Hâricîlerin ortak adı olarak da kullanılmaktadır.

⁷³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 38, 137.

⁷⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 105.

⁷⁵ Eserin Türkçeye çevirisinde bu şahıslar Kaderiye Mürcie'sinden sayılmıştır. Oysa Şehristânî bu kimseleri Kaderiyye Mürcie'sinden sayıldıkları halde, hâlis Mürcie'den saydığını belirtmiştir. Ayrıca eserin tercümesinde aynı yerde verilen “Keza kader ve İrcâ konusunda ilk sözü söyleyen Gaylân ed-Dimeşkî'nin mensupları olan Gaylâniyye de bunlardandır” cümlesi, eserin bizim elimizdeki baskısında bulunmamaktadır. Yine Mürcie'nin Sâlihîyye kolu anlatılırken, tercümede Sâlih b. Amr es-Sâlihî, Sâlih b. Ömer es-Sâlihî şeklinde verilmiştir. bk. Şehristânî, *Milel ve Nihal- Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz, haz. Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 129, 132. Krş. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 138, 142).

⁷⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 138-144.

birisinin amelin terk edilmesine fetva vermesi söz konusu olamaz. Dahası Ebû Hanîfe'ye yöneltilen bu suçlamaların sebebi; Kaderiyye ve Mu'tezile mezhebine muhalif olmasındandır. Çünkü Mu'tezilenin genel karakteristiği kader görüşleri sebebiyle kendilerine muhalif olan kimseleri Mürcie olarak isimlendirmiş olmasıdır. Zaten Hâricîler'den Vâidiyye kolunun kendileri gibi düşünmeyen muhaliflerine uyguladığı yöntem de bu olmuştur.⁷⁷

2. Günümüzde Mürcie Algısı

Şehristânî'ye kadar telif edilmiş değişik makâlât ve fırak geleneğini temsil eden klasik kaynaklardan ayrıntılarını aktardığımız farklı Mürcie tasnifleri ve İrcâ görüşlerinin ve genelde Mürcie akidesiyle ilişkilendirilen Ebû Hanîfe hakkında söylenenlerin, günümüzdeki Mürcie algısını etkilediği anlaşılmaktadır. Bu eserlerden mezhep taassubunu önceleyenler olumsuz bir Mürcie algısı oluşmasına sebep olurken, Kâ'bî gibi tarafsız müellifler tarihsel seyrine uygun Mürcie tasviri yapmışlar ve Mürcie'nin birleştirici ve kuşatıcı iman görüşlerinin anlaşılmasına katkı sunmuşlardır. Günümüzün Mürcie algısının oluşumunda birçok akademisyen ve görüşlerinden bahsetmek mümkündür. Bu konudaki belli başlı çalışmalar analiz edildiğinde günümüz akademisyenlerinin de Mürcie konusundaki kanaatlerinin farklı olduğu anlaşılmaktadır.

Merhum Kutluay (ö. 1969) Mürcie mezhebini; Mu'tezile ile Hâricîlerin görüşleri arasında ortalama bir görüşün ifadesi olarak tanımlamıştır. Ona göre Mürcie'nin hülâsası; insanın birbirine zıt iyi ve kötü şeyler yapabileceği, bu sebeple onun hakkında hemen hüküm vermemek, verilecek hükmü ömrünün sonuna, daha doğrusu Allah'a bırakmanın gerektiğidir. O Mürcie'yi; Hâricîler ve Şîa gibi bağımsız tek bir fırka olarak ele almanın mümkün olmadığı kanaatindedir. Çünkü İrcâ fikrini benimseyenlerin çoğunluğu farklı fırka mensupları olup, diğer görüşlerinin yanında İrcâ görüşünü de benimseyen kimselerdir. Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye, Mukâtil b. Süleymân, Ebû Hanîfe ve Hocası Hammâd, Ebû Yûsuf gibi âlimlerin Mürcie'den sayılıyor olması bunun delilidir. Neticede İrcâ görüşü; Hz. Ali döneminden itibaren Hâricîler'in ifrada varan iddiaları karşısında insanın durumu meselesinde orta yolu bulma gayretinden başka bir şey değildir.⁷⁸

İrcâ görüşünün ortaya çıkışını ve bu görüşün Horasan ve Mâverâünnehir'de yayılışını ayrıca bu görüşlerin Türklerin İslamlaşmasına etkilerini, Hanefîlik-Mâtürîdîlik ilişkisi üzerine araştırmalar yaparak ortaya koyan Kutlu, "Mürcie'nin görüşlerinin zamanla Hanefî-Mâtürîdî ekolünün görüşleri arasında eridiği" algısının oluşmasında etkili olmuştur. Ona göre Mürcie'nin insan lehine tezahür eden iman anlayışı; Hanefî-Mâtürîdî akılcılığına yansımış hatta Türk İslam inancının temel taşlarının oluşumuna katkı sunmuştur. Kutlu bu akademik çalışmasında; Mürcie'nin İslam düşüncesinde tıpkı Hâricîlik, Mu'tezile ve Şîa gibi ortaya çıkan, itikâdî ve siyâsî anlamda kendine ait müstakil görüşleri olan bir fırka olduğunu, Medine, Mekke, Şam, Irak, Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde yayıldıklarını, dikkate alınması gereken görüşler ileri sürerek önemli eserler telif ettiklerini ve kendi içerisinde farklı ekollere ayrıldıklarını tarihsel

⁷⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 139.

⁷⁸ Yaşar Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003), 82; a. mlf., *İslâm ve Yahudi Mezhepleri* (İstanbul: Anka Yayınları, 2004), 161-162.

süreci takip ederek ortaya koymuştur. Onun bu çalışması, Türkiye’de Mürcie hakkındaki algıları değiştirmiş ve Mürcie’ye dair yeni tartışmalara kapı aralamıştır.⁷⁹

Kutlu’nun Mürcie; Ebû Hanîfe-Mürce ilişkisi ve İrcâ Nazariyesi ile ilgili ortaya koyduğu fikirleri eleştiri amacıyla merhum Bahçivan (ö. 2023) bir makale kaleme almış ve Ebû Hanîfe’nin Mürcie’den olmadığını savunmaya çalışmıştır. O İrcâ kavramının bilinen manalarına işaret ettikten sonra, Ebû Hanîfe’nin Mürcie’den sayılmasını bir itham olarak değerlendirmiş, bunun sebebini Ebû Hanîfe’nin sapık fırkalara karşı Ehl-i Sünnet mezhebini savunmasına bağlamıştır. Ona göre Ebû Hanîfe’nin istikrarlı tutumu Mu’tezile, Havâric, Hadisçiler ve bazı Mezhepler tarihçilerine rahatsızlık vermiş bu yüzden onu Mürcie’den olmakla itham etmişlerdir. Oysaki Ebû Hanîfe kendisine yapılan bu ithamlardan rahatsızlık duymuştur.⁸⁰ Bahçivan’ın özellikle Ebû Hanîfe’ye dair Mürcie algısı, Hanefî-Mâtürîdî kaynaklardaki algıyı yansıtmamakta hatta bu kaynaklardaki bilgilerin yanlış yorumlandığını göstermektedir. Örneğin Ebû Hanîfe’ye nispet edilen *el-Âlim ve’l-Müte’allim*, ilk dönem Mürcie kaynaklarından birisi olarak sayılmaktadır.⁸¹

Mürce mezhebinin ve alt kollarının fikir ayrılıklarını Eş’arî örneği üzerinden irdeleyen Dalkılıç ise; halife Osman ve Ali döneminde cereyan eden olaylar karşısında, haklı ve haksızların kim olduğuna dair hükmü erteleyenler, Ali’nin hilafet sırasını geri bırakanlar, ameli imandan sonraya atanlar veya kebîreye dair hükmün ahirette verileceğine inanan kimselerin Mürcie olarak isimlendirildiğine dikkat çekmiştir. Ancak ona göre Mürcie’nin meşhur olması; iman ve amelin ayrı şeyler olduğu görüşüne dayanır. Mürcie’nin özellikle iman konusundaki bu teorik görüşleri diğer fırka ve mezhepleri de etkilemiş, bu sebeple bazı gruplar; Havâric Mürciesi, Kaderiyye Mürciesi ve Cebriye Mürciesi gibi isimler altında anılmaya başlamıştır. Çünkü iman, itikâda dair diğer meselelerin de kendisine dayandığı ve sonuçta kendisine döndüğü odak konumundadır.⁸²

Mürce’nin gerek isimlendirilmesi gerekse kim veya kimler olduğu hususunda bir mezhep oluşunu sorunlu gören Karadağ ise; her mezhep ve fırkanın kendine özgü bir Mürcie tanımı yaptıklarına dikkat çekmiştir. Ona göre Mürcie kavramı neredeyse bütün olumlu yönleri yok sayılarak bir itham vesilesi kılınmış, isimlendirilmesinde hasımca sergilenen bir tavır söz konusu olmuştur. Nitekim büyük günah meselesine yaklaşımı sebebiyle Mu’tezile, hilafet sırasını aynı zamanda fazilet sırası görmesi sebebiyle Şîa, amelleri önemsizleştirdiğini düşünmesi sebebiyle de Sünnî kesim; hasımlarını Mürcie’den olmakla itham etmiştir. Öyle ki Ebû Hanîfe’nin Mürcie’den sayılması da bu düşmanca tavrın neticesinde olmuştur. Zamanla geliştirilen; övülen ve yerilen ya da bid’î ve sünnî Mürcie ayırımı; Ebû Hanîfe gibi önemli şahsiyetlerin üzerindeki

⁷⁹ Kutlu, *Mürce ve Tesirleri*, 1-372; a. mlf., “Horasan ve Maveraünnehir’de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (1992), 239-247; a. mlf., “Salim b. Zekvan’ın Sîre Adlı Eserindeki Mürcie ile İlgili Kısmın Tercümesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (1996), 467-475; a. mlf., “Mürce”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/41-45; a. mlf., “Ebû Mansûr el-Mâtürîdî’nin Mezhebî Arka Planı”, *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*. haz. Sönmez Kutlu (Ankara: Otto Yayınları, 2011).

⁸⁰ Seyyid Bahçivan, “İrcâ Fikri ve Ebû Hanîfe’nin İrcâ ile İthamına Bir Bakış”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1998), 147, 169.

⁸¹ Metin Avcı, “El-Âlim ve’l-Müte’allim’in Kaynak Kritiği, Semerkant’ta Yayılışı Ve Mâtürîdî’deki İzleri”, *Kader* 22/1 (June 2024), 31.

⁸² Mehmet Dalkılıç, “Eş’arî’ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2004), 87-119.

ithamı kaldırmaya matuf olsa da Mürcie mezhebinin kavramsal çerçevesi tam olarak çizilememiştir. Dönemin klasik kaynaklarında betimlenen Mürcie mezhebindeki farklılıkların sebebi de bu olsa gerektir. Kısacası ortada bir Mürcie kavramı dolaşmıştır ama “ben bir Mürci’yim” diyen herhangi bir kimse olmamıştır.⁸³ Karadaş’ın dönemin klasik kaynaklarını farklı yorumladığı, Ebû Hanîfe’nin fikirlerinin günümüze ulaşmasında önemli pay sahibi olan Mâtürîdî’nin mahmûd ve mezmûm ayırımına giderek onu Mürcie’den saymasını çarpıttığı, adeta Ebû Hanîfe’yi Mürcie’den kurtarmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Ancak bu algı, *Kitâbü’l-İrcâ* adıyla günümüze ulaşan eserlerin ve Mezhepler Tarihi klasik kaynaklarındaki bilgilerin, yine tarih kitaplarında nakledilen Mürcie’nin Emevîler’e karşı yaptığı isyanların ve Abbâsiler döneminde yürüttükleri faaliyetlerin görmezden gelindiğini göstermektedir. Ayrıca klasik kaynakların hiçbirisinde Mürcie’nin bir mezhep olmadığı söylenmemiş bilakis Ebû Mutî’ Mekhûl en-Nesefî, kurtuluşa eren fırka için “Ehlü’l-Cema’at ve’l-Mürçiûn” ifadesini kullanmıştır ki bütün bunlar Karadaş’ın Mürcie algısının yanlışlığını ortaya koymaktadır.

Mürcie’nin diğer mezheplerin müelliflerince ele alınmasını analiz eden İnal ise; bu mezheplerin Mürcieye karşı kategorik red ya da kabul şeklinde bir tavır takındıklarını belirtmiştir. Ancak Hanefî-Mâtürîdî gelenek bu toptancı kategoriyi kabul etmeyip, Mürcie’yi mahmûd/mezmûm ayırımına tabi tutmuş ve geleneğin iki güçlü temsilcisi Mâtürîdî ve Nesefî, Ebû Hanîfe’yi övülen Mürcie’den saymışlardır. Hatta Mâtürîdî bu anlamda Ebû Hanîfe’yi Mürcie’den sayan ilk Hanefî müellif olurken, Nesefî’nin mezmûm Mürcie yerine habîs Mürcie tabirini kullanarak geleneği devam ettirdiği görülmüştür. Hanefî tabakâtının önemli müelliflerinden Mekki dahi Ebû Hanîfe’nin Mürciiliği hususunda susmayı tercih ederken, Mâtürîdî’nin açtığı övülen Mürcie’den olma çığı, sonraki ve günümüz Hanefileri açısından da bir çıkış yolu olmuştur. Örneğin Leknevî, Mürcie’yi Mürcietü’t-dâlle/Mürcietü Ehl-i’s-Sünne olarak ayırmış, Zâhid el-Kevserî ise Ebû Hanîfe’nin bid’at İrcâsını değil bilakis sünnet İrcâsını savunduğunu söylemiştir. Hanbelîler başta olmak üzere diğer fırka mensuplarının ise herhangi bir ayırıma gitmeden Mürcie’yi sapık saydıkları görülmüştür.⁸⁴

Selçuklu Dönemi âlimlerinden Ebû’l-Yûser el-Pezdevî (ö. 493/1099) ve Ebû’l-Muîn en-Nesefî başta olmak üzere, bu dönemin âlimlerinin Mürcie karşısındaki tavırlarını ele alan Ak, Pezdevî’nin; Mürci’nin görüşlerini Allah’ın kitabına, resulünün sünnetine ve ümmetin icmâsına aykırı bulup bid’at saydığını, Nesefî’nin ise övülen ve zemmedilen Mürcie ayırımına giderek Ebû Hanîfe’yi övülen Mürcie’den saydığını belirtmiştir. Hatta Pezdevî; Mürcie’den olan kimseleri eşyayı bile karıştıracak derecede cahil olarak nitelemiştir. Bununla da kalmamış, Mürcie’nin Hanefiliğe benzeyen yönlerini gizleyebilmek adına; alt kollarını ele alırken görüşleri Hanefilere yakın olanlarından bahsetmemiştir. Pezdevî gibi bu dönemde Mürcie’yi eleştirenler arasında el-Üsmendî (ö. 552/1157) ve Nureddîn es-Sâbûnî’yi (ö. 580/1184); Ebû Hanîfe’yi övülen Mürcie’den sayanlar arasında ise Alâuddin es-Semerkandî’yi (ö. 539/1144) saymıştır.⁸⁵

İbn Hazm’ın eleştirilerinden hareketle Ehl-i Sünnet’in iman tanımını analiz eden Türcan; yaşadığı devirde değişik fikir ve görüşleri benimseyen Eş’arî’nin, Ebû Hanîfe’yi iman görüşleri

⁸³ Çağfer Karadaş, “Mürcie’nin Mezhepliği Problemi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî”, *Milel ve Nihal Dergisi* 7 (2010), 217-219.

⁸⁴ İbrahim Hakkı İnal, “Mezhepler Tarihi Literatüründe Öteki Algısı: Mürcie Örneği”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/31 (Ocak-Haziran 2014), 226-233.

⁸⁵ Ahmet Ak, “Selçuklu Dönemi Hanefî Alimlerin Mürcie’ye Bakışları”, *Dini Araştırmalar* 11/32 (Eylül-Aralık 2008), 135-139.

yüzünden zemmedilen Mürcie'den saymış olmasına karşın, yaptığı iman tanımını Ebû Hanîfe'den aldığıın altını çizmiştir. Ona göre Ehl-i Sünnetin iman tanımı, ilk ortaya çıkan itikâdî tartışmalar neticesinde üretilen iman tanımlarından özellikle de Mu'tezile'ye karşı gelişen tepkiden doğmuştur.⁸⁶

Ebû Hanîfe'nin Mürcie'den sayılmasının bir iddia/itham olduğunu söyleyen Tok'a göre ise bunun temel sebeplerinden birisi; Ebû Hanîfe'nin iman ve iman-amel ilişkisine dair görüşleridir. İmanda artma ve eksilme olmayacağı görüşü de bu sebepler arasında sayılabileceği gibi, mürtekb-i kebîre hakkında kanaat belirtmeyip hükmü Allah'a ırcâ etmesi de sayılabilir. Diğer taraftan hocası Hammâd'ın görüşleri de Ebû Hanîfe'ye hamledilmiş, bu görüşlere muhalif olanlar onları Mürcie'den saymıştır. Bütün bu sebeplerden ötürü Ebû Hanîfe, sadece Mürciî olmak ithamıyla kalmamış dahası Mürcie'nin Kûfe temsilcisi olarak görülmüştür. Nitekim onun bu minvaldeki görüşleri Mürcie ile de birebir uyumlu olmakla birlikte, Mürcie'den sayılması yersiz olup ihtiyatla yaklaşılması gereken bir meseledir. Çünkü görüş benzerliği sadece Mürcie ile Ebû Hanîfe arasında söz konusu değildir, birçok fırkanın görüşlerinde benzerlikler olabilir. Zaten Mürcie homojen bir topluluk olmadığı için, bir mezhep olmanın ötesinde, benzer görüşlere sahip insanların nitelendirildiği bir sıfattır. Ayrıca Ebû Hanîfe Mürcie'nin övülen görüşlerini onaylamış, mezmûm görüşlerini ise reddetmiştir.⁸⁷ Tok'un Mürcie algısında da tıpkı Karadağ gibi Ebû Hanîfe'yi Mürcie'den kurtarma çabası hissedilmektedir.

Mürcie mezhebinin iman tanımlarını ele alan Ardoğan ise, bu tanımlardan yola çıkarak, klasik kaynakların bazısında ifade edilen; “Ebû Hanîfe'nin Ehl-i Sünnet Mürcie'sinden sayılması” görüşünü kabul etmiştir. Ona göre daha sonra teşekkül eden Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik'in iman anlayışları da Mürcie iman akidesine uygundur. Mâtürîdî'nin Ebû Hanîfe'yi övülen Mürcie'den saymış olması, Ebû Hanîfe'nin Mürciî oluşunun en büyük göstergesidir.⁸⁸

İslam Mezhepler tarihinin en çok yanlış anlaşılan konusunun; Ebû Hanîfe'nin Mürcie ile olan ilişkisi olduğunun altını çizen Ateşyürek ise; Ebû Hanîfe'nin Basra kadısına yazdığı mektuptan yola çıkarak; Ebû Hanîfe'nin Mürcie ithamını kabul etmediğini ancak İrcâ fikirlerine de açıktan sahip çıktığını söylemiştir. Ona göre Ebû Hanîfe'yi sadece Ashâbu'l-Hadîs değil, Mu'tezile ve Şîa âlimleri de Mürcie'den saymıştır. Fakat mihne hadisesinin gündemden düşmeye başladığı zaman diliminde Ashâbu'l-Hadîs'in Ebû Hanîfe'ye olan sert muhalefeti yumuşamış ve Ebû Hanîfe bu sefer Ehl-i Sünnet'ten sayılmaya başlanmıştır. Şehristânî'nin Ebû Hanîfe'ye Mürcie yakıştırmasının Mu'tezile mensuplarınca yapıldığını söylemesi, bir çeşit sahip çıkma hamlesidir. Diğer taraftan Doğu Hanefî fırak geleneği mensuplarının İrcâ görüşlerini savundukları ve Ebû Hanîfe'ye tabi oldukları halde, Mürcie'den olmayı kabul etmeyişleri, Mürcie'ye yapışan kötü

⁸⁶ Galip Türcan, “Ehl-i Sünnet'in İman Tanımı Hakkında İbn Hazm'ın Eleştirilerinin Bir Değerlendirmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/26 (2011), 67, 75.

⁸⁷ Fatih Tok, “Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia/İtham: Mürciîlik ve Halku'l-Kur'ân”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi - İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe Özel Sayısı- 19* (2012), 251-257; a. mlf., *İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe'nin Kur'an Anlayışı* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017), 85-92.

⁸⁸ Recep Ardoğan, “Mürcie'de Farklı İman Tanımları”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2014), 164-165.

imajı red olarak anlaşılmalıdır. Ebû Hanîfe'nin özellikle batılı araştırmacılar tarafından Mürcie mezhebinin en önde gelen ismi olarak takdim edilmesi bu realitenin bir sonucudur.⁸⁹

Seleflerin büyük önem verdikleri İbn Teymiye'nin (ö. 728/1328) yine aynı mezhep müellifleriyle Mürcie'ye bakış açılarının mukayese edildiği bir yüksek lisans çalışmasında, tarihsel süreçte Mürcie'ye karşı en sert tavır takınanların Hadis Taraftarları olduğunun altı çizilmiştir. Buna göre İbn Teymiye, mezhep içerisinde Mürcie'ye yönelik sert tavrı yumuşatma gayretini gütmüş olsa da gelinen noktada mutlak başarıyı yakaladığı söylenemez. Çünkü günümüzde özellikle de Vehhâbî ve daha sonra Selefi gelenekte dozunu giderek artıran bir Mürcie hazımsızlığı söz konusudur ki galiz üsluplu eleştirilerine Mâtürîdî ve Eş'arî'yi de katmışlar ve Ehl-i Sünnet'in bu iki önemli kolunu ötekileştirme yoluna gitmişlerdir. Oysa ki İbn Teymiye, Ebû Hanîfe'yi Kûfe'nin fakîh ve âbid kimseleri olarak nitelendirdiği Fukaha Mürciesi içerisinde saymıştır.⁹⁰

Bu akademik çalışmalardan başka özellikle Vehhâbîlerin ve Seleflerin yazdığı bazı eserlerin dilimize tercüme edilerek, Vehhâbî düşüncenin empoze edildiği müşahede edilmektedir. Seleflilik öncülerinden sayılan el-Havâlî (d. 1950) ve el-Makdisî (d. 1959) bu müelliflerdendir. Havâlî, hazırladığı doktora tezinde; iman-amel ayırımı yapan ve ameli terk eden herkesin kâfir olduğunu savunmuş, ameli terk edenleri kâfir saymayan Mâtürîdî, Eş'arî ve diğer fırkaların hepsini Mürcie'den saymıştır. Çünkü ona göre selefe tabi olanlardan başka Ehl-i Sünnet yoktur. Bunlar ise selefe tabi olmamıştır. Zaten bu mezheplerin içinde olduğu Mürcie tarih sahnesinden silinmemiş bilakis yaşamakta ve Müslümanlara zarar vermeye devam etmektedir. Ancak Ebû Hanîfe, İrcâ görüşünü terk etmiş ve selefin görüşüne katılmıştır. Onun Fukahâ Mürciesinden sayılması ise delilsizdir. Ayrıca Ebû Hanîfe'yi Mürcie'den sayan Mâtürîdî, Ebû Hanîfe'nin devamı değildir.⁹¹

Makdisî ise "Âvam İrcâsı" ve "Davetçi İrcâsı" şeklinde nitelendirmeler yaparak, Mürcie'yi küfürle itham etmiştir. Ona göre imanın kalp işi olduğunu söyleyenler Âvam İrcâsından, ameli imanın kemâle erme şartı olarak kabul edenler ise Davetçi İrcâsındandır. Bu kimseler sapıklardan olup asrın Mürcie'si konumundadır. Mürcie'nin helal saymadığı müddetçe günahlarından dolayı hiçbir Müslümanı tekfir etmemesi, İslam ümmetinin önünde büyük bir şer kapısı açmış, mürted tağutlara sırtını dayayan asrın Mürciileri de bu günahkarları savunmuştur. Bugün her kim şeriat yasalarını terk ederek beşerî hukuk yasalarına göre yargılanıyor ve yönetiliyorsa, bu kimseler bunun küfür olduğunu kabul etseler dahi küfre düşmüş ve kâfir olmuşlardır.⁹²

Vehhâbî zihniyetin Mürcie'ye hücum eden müelliflerinden bir diğeri ise el-Ğâmîdî olup, Ehl-i Sünnet imamlarının iman konu başlıklı kitaplarını bir araya toplayarak yorumlamış ve Mürcie'ye toptan reddiye yapmıştır. Ameli imanın kemale ermesinin şartı olarak görenleri

⁸⁹ Ahmet Ateşyürek, "Ebû Hanîfe Mürcie İlişkisi Tasavvurunun Tarihsel Seyri", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Haziran 2021), 107, 110.

⁹⁰ Emrullah Demir, *İbn Teymiyye'den Vehhâbîliğe Değişen Mürcie Yaklaşımı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 43-49.

⁹¹ Sefer b. Abdurrahman el-Havâlî, *Zâhîretü'l-İrcâ-i fî'l-Fikri'l-İslâmî*, thk. Muhammed Kutub (Mekke: Câmîatü Ümmü'l-Kurâ, Doktora Tezi, 1999/1420), 283, 331.

⁹² Ebû Muhammed Âsım el-Makdisî, *İmtâ'u'n-nazar fî keşfi şübühâtü Mürcietü'l-Asr* (Çurfeti'l-Fecri'l-İslâmî, 1420), 2, 8, 57. Kitabın Türkçesi için bk. (a. mlf. *Asrın Mürcielere Reddiye*, çev. bilinmiyor (İstanbul: Beyaz Minare Yayınları, 2016).

sahtekarlıkla suçlamış ve Zâhid el-Kevserî'yi Hanefî-Mürciî-Cehmî şeklinde nitelendirerek bu kimselerin örneği olarak sunmuştur. Ona göre Ebû Hanîfe imanın aslını inkâr ederek Ehl-i Sünnet'e ters düşmüş ve Mürcie'nin önderlerinden olmuştur. Bu yüzden onun namazın terki gibi hususlarda verdiği hükümler delil sayılamaz.⁹³

Sonuç

Bu araştırmada; klasik kaynaklarda yapılan Mürcie tasniflerinin birbirinden çok farklı olduğu, çoğunlukla Mürcie'nin sapık mezhepler arasında sayıldığı, bazısında ise mezmûm/bid'i ve memdûh/hâlisâ Mürcie ayırımına gidildiği, yine bazısının Ebû Hanîfe'yi zemmedilen Mürcie grupları arasında sayarken bazısının da onu övülen Mürcie'den gösterdiği görülmüştür. Diğer taraftan bu kaynaklara dayanarak yapılan akademik çalışmalarda da farklı sonuçlara gidildiği, dolayısıyla geçmiş ve günümüz âlimlerinin Mürcie algısının net olmadığı anlaşılmıştır.

Hiç şüphesiz Ebû Hanîfe'nin Mürçîliği meselesi her kesimden insanın dikkatini celbetmiştir. Tarihsel seyri içerisinde Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye'nin İrcâ vesikasına rağmen, ilk Şîf âlimlerin genel karakteristiği gereği Ebû Hanîfe'yi Mâsiriyye Mürçiesi'den sayması anlaşılabilir bir durumdur. Hâricîler'in herkesi tekfir ettiği gibi Mürcie'yi ve temsilcilerini tekfir etmesi de ideolojileri doğrultusunda makul karşılanabilir. Ancak İmam Eş'ârî'nin; Ebû Hanîfe'yi ve arkadaşlarını doğrudan kötülünen Mürcie'nin safında sayması; onun eserini yazdığı dönemdeki Mu'tezilî kimliğine rağmen Ashâbû'l-Hadîs'in etkisinde oluşuna bağlanabilir. Nitekim aynı dönemde Mu'tezilî filozof Kâ'bî'nin mutedil bir Mürcie portresi çizerek, Ebû Hanîfe ve arkadaşlarını bu grubun içerisinde âdil ve başkalarınınca yönetilemeyecek kimseler olarak tanımladığı görülmektedir. Daha sonra gelen Şâfî âlim Malatî'nin ise Ebû Hanîfe'yi isim vermeden görüşleri üzerinden eleştirdiği ve Mürcie'den saydığı anlaşılmaktadır. Eş'ârî âlim Bağdâdî ise Ebû Hanîfe'yi Mürcie'ye katmamış bilakis katanları eleştirmiş, yine aynı gelenekten gelen damadı İsferyânî de onun yolunu izleyerek Ebû Hanîfe'yi Ehl-i Sünnet'e dâhil etmiştir. Zâhirî âlim İbn Hazm ise Ebû Hanîfe'yi önemsemiş ve Ehl-i Sünnet saydığı kendi mezhebine en yakın Mürçî olarak takdim etmiştir. Sürecin sonuna doğru Şehristânî'nin de Ebû Hanîfe'yi koruma altına alma gayretleri dikkat çekicidir.

Ebû Hanîfe bir ondan bir bundan sayılmış, sanki anlaşılmaz veya her tarafa çekilebilecek fikirlerin sahibiymiş algısı ortaya çıkmıştır. Oysaki sorunun onun fikirlerinden değil, geçmişte ve günümüzde ona karşı olan bakış açılarından kaynaklandığı net bir şekilde ortadadır. Zira Ebû Hanîfe'nin güçlü kimliği kitleleri etkilemiş bu yüzden herkes onu ya safına almaya çalışmış ya da haset ederek kötüleme yoluna gitmiştir. Diğer taraftan Mürcie'nin Ehl-i Sünnet dışı bir fırka olduğunu düşünenler, Ebû Hanîfe'yi onların içine yakıştıramamış ve onu ivedilikle bu grubun dışına çekme çabasını gütmüştür. Buna karşın Mürcie'nin insan lehine İslam'ın mutedil anlayışını ortaya koyduğunu düşünenler ise; Ebû Hanîfe'nin Mürcie içinde anılmasından herhangi bir rahatsızlık duymamış bilakis onun özellikle iman konusundaki fikirlerinin

⁹³ Ebû Abdullah Âdil b. Abdillâh Âl-i Hamdân el-Ğâmîdî, *el-Câmi' fi Kütübi'l-İman ve'r-Red ale'l-Mürçie* (Suudi Arabistan: Dâru'l-Evrâki's-Sekafiyye: 2017/1438), 1/4-5, 31, 77, 146. Ayrıca kitabın tercümesi için bk. (a. mlf., *Selefin Katında İman ve Mürcie'ye Reddiye*, ter. Mustafa Özenli (İstanbul: Neda Yayınları, 2020).

Mürcie'ye dayandığını, bu yönüyle onun Mürcie'den olduğunu söylemekten geri durmamışlardır.

Mürcie'ye dair yapılan günümüz akademik çalışmalarının İslam Mezhepleri alanına çok değerli katkılar sunduğu, tarihteki ve günümüzdeki kafa karışıklığını ortadan kaldıracak önemli bilgiler içerdikleri görülmektedir. Bunların başında Kutlu'nun daha önce anılan doktora çalışması gelmektedir. O bu çalışmasında, Mürcie'nin diğer İslam mezhepleri gibi kendine özgü görüşleri olan bir mezhep oluşunu, Ebû Hanîfe ve Rey Taraftarlarının bu mezheple olan ilişkisini ayrıntılı bir şekilde analiz etmiş, Mürcie'nin; İslam düşüncesinin en müsamahakâr, insan odaklı ve sorun çözücü müstakil bir siyasî-itikadî mezhep olduğunu, fikirlerini, temsilcilerini ve yayıldığı bölgeleri süreç takibi ile tarafsız bir şekilde ortaya koymuştur. Ancak modern dönemde bazı araştırmacıların, Ebû Hanîfe'nin Mürcie ile ilişkisi konusunu yeterince sorgulamadan benimsemeleri, ilgili çalışmayı yeterince dikkate almalarına engel olmuştur.

İnsanların günahlarından dolayı tekfir edildiği düşünülduğünde; bu çalışmada Mürcie'nin İslam'ın geniş karnını ve toleransını ortaya koyarak meseleye çözüm ürettiği tescil edilmiştir. Bu yüzden Mürcie'nin özellikle iman konusundaki teorik görüşleri diğer fırka ve mezhepleri de etkilemiş, bu birleştirici ve kuşatıcı tavır, her devirde insanlığın ihtiyaç duyduğu bir düşünce ekolü olarak varlığını devam ettirmiştir. Nitekim Vehhâbî ve Selefî kesimler; Mürcie'nin yok olmadığını bilakis günümüz Müslümanlarının önünde açılan bir şer kapısı olarak yaşamasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmektedir. Aslında Mürcie'ye karşı devam ettirilen bu itibar suikastının geçmiştekilerden bir farkı yoktur. Dün Ebû Hanîfe gibi Mürcie'nin önde gelen düşünürlerini itham eden bu zihniyet, bugün de İslâm düşüncesinin merkezine insanı koyarak hak ve özgürlüğünü önceleyen düşünürleri asrın Mürciesi olarak görüp küfürle itham etmektedir. Velhasıl geçmişte Mürcie'ye hangi özelliklerinden dolayı saldırılmışsa bugün aynı saiklerle saldırılmaktadır.

Kanaatimizce Ebû Hanîfe'yi Mürciî kimliğiyle Ehl-i Sünnet'in içinde kabul etmek, bu çözümler görülen tartışma için en iyi çözüm önerisidir. Çünkü gerek klasik kaynakların çoğunluğunda gerekse müsteşriklere ait çalışmalarda ortaya konulan Ebû Hanîfe'nin Mürciîliğini gerekçelendirerek reddetmek kolay değildir. Bunu sadece görüşlerin birbirine benzeyebileceği fikriyle açıklayabilmek mümkün olamayacağı gibi, mezhep taassubundan kaynaklanan hasetle de açıklamak çare değildir. Nitekim Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *el-Âlim ve'l-müteallim*, günümüzde bile itikâda dair ilk Mürcie klasiği kabul edilmektedir. Öyleyse Ebû Hanîfe Sünni mi Mürciî mi diye ayırtırmak yerine, onun Mürcie'nin insan lehine olan fikirlerinden hareketle bir iman tanımı geliştiren, vahiy ve akla önem veren büyük bir düşünür olduğuna kanaat getirilmelidir. Ebû Hanîfe, Mürcie içerisinden ortaya çıkan Hadis Taraftarları ve Rey Taraftarlarından ikincisinin öncüsüdür. Mürcie'nin Ehl-i Sünnet üzerindeki etkisi Ebû Hanîfe ve onun görüşlerini geliştiren İmam Mâtürîdî ile olmuştur. Dolayısıyla Ebû Hanîfe, Mürcie'nin Rey Taraftarlarının imamıdır. İmam Ebû Hanîfe'siz Mürcie, Mürcie'siz Ebû Hanîfe'den bahsetmek imkansızdır.

Kaynakça | References

- Ak, Ahmet. "Selçuklu Dönemi Hanefî Alimlerin Mürcie'ye Bakışları". *Dinî Araştırmalar* 11/32 (Eylül-Aralık 2008), 131-148.
- Ardoğan, Recep. "Mürcie'de Farklı İman Tanımları". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2014), 131-168.
- Akman, Mustafa. *Mezhepler Tarihinin Klasik Kaynakları İçerik ve Özellikleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Avcı, Metin. "El-Âlim ve'l-Müte'allim'in Kaynak Kiriği, Semerkant'ta Yayılışı ve Mâtürîdî'deki İzleri". *Kader* 22/1 (Haziran 2024), 30-59.
- Ateşyürek, Ahmet. "Ebû Hanîfe Mürcie İlişkisi Tasavvurunun Tarihsel Seyri". *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Haziran 2021), 105-113.
- Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tahir b. Muhammed. *el-Fark beyne'l-fırak*. thk. M. Muhyiddin Abdülhamîd. Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 2007.
- Bahçıvan, Seyyid. "İrca Fikri ve Ebû Hanîfe'nin İrca ile İthamına Bir Bakış". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1998), 141-176.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2020.
- Dalkılıç, Mehmet. "Eş'arî'ye Göre Mürcie Mezhebinin Görüşleri ve Mürcie Fırkalarının Ayrılık Noktaları". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2004), 87-119.
- Demir, Emrullah. *İbn Teymiye'den Vehhâbliğe Değişen Mürcie Yaklaşımı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. *el-Âlim ve'l-müte'allim*. thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Baskı, 2022.
- Ebû Temmâm el-İsmâîlî. *Bâbü's-Şeytân min Kitâbi's-Şecere*. thk. Wilfred Madelung, Paul E. Walker. Leiden: Brill, 1998.
- Ece, Abdurrahman. "el-Malatî'nin Ehl-i Sünnet'i Savunma ve Diğer Fırkaları Reddetme Bağlamında Kullandığı Bazı Rivayetler". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (2018), 371-397.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâîl. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'l-tilâfî'l-musallîn*. thk. Ahmed Câd. Kahire: Dârü'l-Hadis, 2009.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâîl. "İlk Dönem İslam Mezhepleri". çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâîl. *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*. thk. Abbas Sabbâğ. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1431/2010.
- Fettâh, İrfan Abdülhamîd. "Eş'arî, Ebû'l-Hasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/444-447. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Baskı, 2005.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslam Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008.
- Gömbeyaz, Kadir. "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005), 147-160.
- Gömbeyaz, Kadir. *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2015.
- Gülmez, Cahit-Alimoğlu Sürmeli, Zeynep. "Bâtınî Düşünceyi Yansıtmaya Açısından Ebû Temmâm'ın Bâbü's-Şeytân Min Kitabı's-Şecere Adlı Eserinin Tahlili". *Turkish Journal of Shiite Studies* 5/1 (Haziran 2023), 28-55.
- Çâmîdî, Ebû Abdullah Âdil b. Abdullah Âl-i Hamdân. *el-Câmî' fi Kütübü'l-İman ve'r-Red ale'l-Mürcie*. Suudi Arabistan: Dâru'l-Evrâki's-Sekafiyye: 1438/2017.

- Çâmidî, Ebû Abdillâh Âdil b. Abdillâh Âl-i Hamdân. *Selefin Katında İman ve Mürcie'ye Reddiye*. ter. Mustafa Özenli. İstanbul: Neda Yayınları, 2020.
- Havâlî, Sefer b. Abdurrahman. *Zâhiretü'l-İrcâ-i fî'l-Fikri'l-İslâmî*. thk. Muhammed Kutub. Mekke: Câmîatiü Ümmü'l-Kurâ, Doktora Tezi, 1999/1420.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endülüsi ez-Zâhirî. *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*. thk. Ahmed Şemseddin. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2007.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endülüsi ez-Zâhirî. *el-Fasl/Dinler ve Mezhepler Tarihi*. çev. Halil İbrahim Bulut. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2017.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ. *Mu'tezile'nin Biyografik Tarihi (el-Münye ve'l-emel)*. çev. Hüseyin Maraz. İstanbul: Endülüsi Yayınları, 2018.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. ed. Abdülkadir Coşkun. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- İnal, İbrahim Hakki. "Mezhepler Tarihi Literatüründe Öteki Algısı: Mürcie Örneği". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/31 (Ocak-Haziran 2014), 223-235.
- İsferâyîni, Ebû'l-Muzaffer. *et-Tabsir fî'd-dîn ve'temyüzü'l-fırkati'n-nâciye 'ani'l-fıraki'l-hâlikîn*. thk. Muhammed Zâhir el-Kevseri. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1438/2017.
- Kâ'bî, Ebû'l-Kâsım el-Belhî. *Kitâbü'l-Makâlât ve me'ahû Uyûnü'l-mesâ'ili ve'l-cevâbât*. thk. Hüseyin Hansû, Râcih Kürdî, Abdülhamit Kürdî. İstanbul-Amman: Kuramer Yayınları-Dâru'l-Feth, 2. Baskı, 2020.
- Kalaycı, Mehmet. "Eşarîliğin Tarihsel Arka Planı: Küllabîlik". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/2 (Ağustos 2010), 399-431.
- Karadaş, Çağfer. "Mürcie'nin Mezhepliği Problemi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî". *Milel ve Nihal Dergisi* 7 (2010), 191-221.
- Keskin, Mehmet. "İmam Eş'arî ve Ehl-i Sünnet Mezhebine Katkısı". *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4-5 (Ocak 2016), 1-19.
- Kubat, Mehmet. "el-Malatî ve İslâm Mezhepleri Tarihi'ndeki Yeri". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2010), 61-82.
- Kummî- Nevbahtî, Ebû Halef Sa'd b. Abdillâh el-Eş'arî, Hasan b. Mûsâ. *Şii Fırkalar, Kitâbu'l-Makâlât ve'l-fırâk, Fıraku-ş-Şia*. çev. Hasan Onat, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek, Sabri Hizmetli. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Kureşî, Abdülkâdir İbn Ebi'l-Vefâ. *el-Cevâhirü'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*. nşr. M. Abdullah eş-Şerif. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Kutlu, Sönmez. "Horasan ve Maveraünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33 (1992), 239-247.
- Kutlu, Sönmez. "Salim b. Zekvan'ın Sîre Adlı Eserindeki Mürcie ile İlgili Kısımın Tercümesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37 (1996), 467-475.
- Kutlu, Sönmez. "İlk Mürcî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (1997), 317-331.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Baskı, 2002.
- Kutlu, Sönmez. "Mürcie". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/41-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kutlu, Sönmez. "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Mezhebî Arka Planı", *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*. haz. Sönmez Kutlu. 129-160. Ankara: Otto Yayınları, 2011.
- Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 4. Baskı, 2016.
- Kutluay, Yaşar. *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*. İstanbul: Anka Yayınları, 4. Baskı, 2004.
- Kutluay, Yaşar. *Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.

- Leknevî, Muhammed Abdülhay el-Hindî. *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*. nşr. Ahmed ez-Za'bî. Beyrut: Dârü'l-Erkâm, 1998.
- Makdisî, Ebû Muhammed Âsım. *İmtâu'n-nazar fi keşfi şübühâti Mürcietü'l-Asr*. Ğurfetü'l-Fecri'l-İslâmiyye, 1420/1999.
- Makdisî, Ebû Muhammed Âsım. *Asrın Mürcielerine Reddiye*, çev. bilinmiyor. İstanbul: Beyaz Minare Yayınları, 2016.
- Malatî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Askalânî et-Tarâifî eş-Şâfiî. *et-Tenbih ve'r-Red 'ala Ehli'l-ehvâi ve'l-bid'a*. thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyeti li't-Türâs, 2014.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu vd. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2005.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. thk. Ahmet Vanlıoğlu, Bekir Topaloğlu. 18 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınları, 2005-2011.
- Meşkûr, Cevâd. "Sa'd b. Abdullah Eş'arî Kummî'nin Kitâbu'l-Makâlât'ı ve Nevbahtî'nin Fıraku'ş-Şîa Eseri ile Mukayesesi". çev. Şahin Ahmetoğlu. *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2013), 223-230.
- Nesefî, Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fadl. *er-Red 'ala ehli'l-bid'â ve'l-ehvâi'd-dâlle*. thk. Seyit Bahçivan. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013.
- Onat, Hasan. "Makâlâtü'l-İslâmiyyîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/406-407. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Onat, Hasan vd. (ed.). *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Öz, Mustafa- İlhan, Avni. "Malatî, Ebû'l-Hüseyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/467. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özler, Mevlüt. "Malatî; Hayatı, Eserleri ve İtikâdî İslâm Fırkalarına Bakışı", *EKEV Akademi Dergisi* 1/2 (Mayıs 1998), 127-145.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet. *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*. Isparta: Tuğra Matbaası, 2001.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim Ebû'l-Feth. *el-Milel ve'n-Nihal*. ed. Ahmed Fehmi Muhammed. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1434/2013.
- Tok, Fatih. "Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia/İtham: Mürciilik ve Halku'l-Kur'ân". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* -İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe Özel Sayısı-. 19 (2012) 245-267.
- Tok, Fatih. *İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe'nin Kur'an Anlayışı*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017.
- Türcan, Galip. "Ehl-i Sünnet'in İman Tanımı Hakkında İbn Hazm'ın Eleştirilerinin Bir Değerlendirmesi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/26 (2011), 65-79.
- Yıldırım, Muhammed Salih. *Malatî ve Tenbih'in Kelam İlmi Açısından Değerlendirilmesi*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Yüksel, Emrullah. "İsferâyîni, Şehfûr b. Tâhir" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/517-518. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.